

Національний університет
«Одеська юридична академія»

Н.В.АНИЩУК, О.В.ГОРЯГА

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Навчально-методичні посібники
Серія

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«Одеська юридична академія»

*Серія: Навчально-методичні
посібники*

Н. В. АНІЩУК, О. В. ГОРЯГА

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Методичні рекомендації

*для підготовки до практичних занять та самостійної роботи
здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти,
галузі знань 08 «Право», спеціальності 081 «Право»*

О д е с а
«Юридична література»
2 0 2 4

Методичні рекомендації з дисципліни «Історія держави та права» за освітньо-професійною програмою «Захист прав людини» для підготовки здобувачів вищої освіти ступеня бакалавр на факультеті адвокатури та антикорупційної діяльності у Національному університеті «Одеська юридична академія» в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». До методичних рекомендацій увійшли тематичний план навчального курсу «Історія держави та права», який включає теми, що розглядаються на лекціях і практичних заняттях, а також теми, що передбачені в рамках самостійної роботи для підготовки до іспиту. Методичні рекомендації мають допомогти здобувачам належним чином засвоїти матеріал з дисципліни «Історія держави та права».

Автори:

- Н. В. Аніщук**, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія»
<https://orcid.org/0000-0001-9857-2485>
- О. В. Горяга**, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія»
<https://orcid.org/0000-0001-5866-3550>

Рецензенти:

- В. В. Завальнюк**, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, проректор по роботі з територіально відокремленими підрозділами Національного університету «Одеська юридична академія»;
- Д. Г. Манько**, доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Міжнародного гуманітарного університету

Рекомендовано до друку рішенням навчально-методичної ради
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 4 від 17 січня 2024 року)

ПЕРЕДМОВА

Зрозуміти сучасні тенденції розвитку правового життя багатьох народів і країн, у тому числі й України, неможливо без знання минулого. Тому сьогодні є достатньо актуальним звернення до дослідження проблем історії держави та права, і так само актуальною є спроба створити відповідні методичні рекомендації, які задовольнили би потребу зацікавлених здобувачів у вивченні дисципліни «Історія держави та права». Методичні рекомендації розраховані насамперед на здобувачів вищої освіти ступеня бакалавр на факультеті адвокатури та антикорупційної діяльності за освітньо-професійною програмою «Захист прав людини» у Національному університеті «Одеська юридична академія» в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

Вказані методичні рекомендації покликані сприяти глибокому засвоєнню курсу «Історія держави та права», при цьому своїм змістом охоплюють період від формування найперших держав до сучасності, надають уявлення про основні етапи розвитку провідних держав, у тому числі й України, їх досягнення у різних сферах правового життя суспільства. Все це є відображенням в представлений тематиці лекційного курсу, планах практичних занять, самостійної роботи здобувачів, а також переліку списку літератури, що буде слугувати здобувачу опорою при вивченні вказаної дисципліни. Заслужують на увагу запропоновані авторами такі рубрики, як ключові слова, видатні реформатори, знамениті пам'ятки права, що надає змогу розширити загальний кругозір здобувачів та належним чином підготуватися до іспиту.

Автори методичних рекомендацій намагалися надати здобувачам право зробити власні висновки, скласти власний погляд на історію держави та права. Здобувачі мають змогу здійснити історико-правовий екскурс в різні епохи, ознайомившись із широким колом країн. Методичні рекомендації включають теми лекційних занять (12 тем) та практичних занять (13 тем), теми для самостійної роботи (7 тем) та для індивідуальних занять (13 тем), в рамках яких здобувачам пропонується ознайомитися з багатьма країнами світу в різні періоди їх існування: Давньовавилонське царство, Давня Індія, Давня Греція, Візантія, Арабський халіфат, Франкська держава, Велике князівство Литовське, Польське королівство, Молдовське князівство, Річ Посполита, Англія (XVII ст.), США (XVIII—XIX ст.), Франція (друга половина XVIII — пер-

ша половина XIX ст.), Австрійська (Австро-Угорська) монархія (кінець XVIII ст. — початок XX ст.), Україна (доба Київської Русі, українська революція (1917–1921 рр.), радянський період, Карпатська Україна та незалежна Україна).

Розроблені методичні рекомендації готувалися як допоміжний матеріал, який буде сприяти здобувачам органічно поєднувати лекційну форму навчання із систематичною роботою над підручниками, посібниками, науковою та довідковою літературою.

Автори висловлюють щиро подяку вельмишановним рецензентам методичних рекомендацій: Володимиру Васильовичу Завальнюку — доктору юридичних наук, професору, заслуженому юристу України, проректору по роботі з територіально відокремленими підрозділами Національного університету «Одеська юридична академія» та Денису Григоровичу Маньку — доктору юридичних наук, доценту, завідувачу кафедри державно-правових дисциплін Міжнародного гуманітарного університету.

Навчальний план університету передбачає вивчення історії держави та права — однієї з базових юридичних наук і навчальних дисциплін історико-теоретичного профілю. Предметом цієї науки постають питання виникнення, розвитку і зміни типів та форм держави і права, а також державних органів і правових інститутів конкретних держав у конкретних народів у певні історичні періоди на основі виявлення і пізнання властивих їм об'єктивних законів. Історія держави та права дає можливість не лише відтворити послідовний розвиток державних форм суспільства і правових систем у всій їх конкретності й хронологічній послідовності, а й розкрити закономірності, які визначають їх розвиток. Вона не лише відкриває, а й застосовує закони, характерні для певних історичних епох.

На відміну від галузевих юридичних наук історія держави та права вивчає розвиток державно-правових явищ у їхній цілісності, єдності та взаємозв'язку. Цю науку цікавлять конкретні політичні і правові явища, насамперед фактичний матеріал для встановлення міжгалузевих закономірностей, загальних тенденцій розвитку держави і права.

Метою навчальної дисципліни «Історія держави та права» є: ознайомити здобувачів із загальними та специфічними рисами виникнення, розвитку й функціонування держави та права у зарубіжних країнах та в Україні від найдавніших часів до наших днів.

Завданнями навчальної дисципліни «Історія держави та права» є: сприяти широкій загальній підготовці здобувачів у питаннях історії держави та права, розвитку у них юридичного мислення, необхідного для теоретичного засвоєння і практичного застосування права; створити передумови для вивчення інших юридичних дисциплін (загальної теорії права та держави, історії політичних і правових учень, конституційного та міжнародного права тощо).

Здобувачі мають знати:

суть основних проблем історії держави та права;

найважливіші історичні події у контексті виникнення та становлення державності і права різних народів і країн, у тому числі й України;

знамениті пам'ятки зарубіжного та вітчизняного права; діяльність історичних особистостей, що вплинули на розвиток правового життя світової цивілізації.

Слід відзначити, що навчити здобувачів вмінню самостійно здобувати знання — одне з найважливіших завдань вищої освіти.

Поточний контроль здійснюється під час проведення практичних занять і має на меті перевірку рівня підготовленості здобувача вищої освіти до виконання конкретної роботи.

Форми проведення поточного контролю: усне опитування здобувачів вищої освіти, вирішення практичних завдань, тестові завдання, складання типових документів тощо (для зацікавленості у навчанні, розвитку здібностей здобувача вищої освіти може бути передбачено виконання інших, індивідуальних для кожного здобувача вищої освіти завдань).

Проміжний контроль проводиться після вивчення відповідних тем або блоку тем з метою з'ясування ступеня засвоєння здобувачами вищої освіти відповідного об'єму опрацьованого та вивчення матеріалу та подальшої оцінки рівня отриманих знань.

Форми проведення проміжного контролю: контрольна робота.

Підсумковий контроль проводиться у формі екзамену.

Форма навчання	Курс	Семестр	Лекції	Практичні	Всього аудиторних годин	Самостійна робота	Всього годин	іспит
Факультет адвокатури та антикорупційної діяльності (освітньо-професійна програма «Захист прав людини»)	1	2	24	26	50	100	150	+

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва теми	Лекційні заняття (год.)	Практичні заняття (год.)	Самостійна робота (год.)
Тема 1	Предмет, завдання і методологія курсу «Історія держави та права»	2	2	0
Тема 2	Держава і право Давньовавилонського царства	2	2	0
Тема 3	Держава і право Давньої Індії	2	2	0
Тема 4	Держава і право Давньої Греції	2	2	0
Тема 5	Держава та право Візантії	0	0	10
Тема 6	Арабський халіфат та мусульманське право	2	2	0
Тема 7	Держава та право Франкського королівства	0	0	10
Тема 8	Держава та право Київської Русі	2	2	0
Тема 9	Держава та право Великого князівства Литовського	2	2	0
Тема 10	Держава та право Польського королівства	0	0	10
Тема 11	Держава та право Молдовського князівства	0	0	10
Тема 12	Держава та право Речі Посполитої	2	2	0
Тема 13	Держава та право Англії (XVII ст.)	2	2	0

Закінчення таблиці

№ з/п	Назва теми	Лекційні заняття (год.)	Практичні заняття (год.)	Самостійна робота (год.)
Тема 14	Держава та право Франції (друга половина XVIII ст. — перша половина XIX ст.)	0	0	10
Тема 15	Держава та право США (XVIII—XIX ст.)	2	2	0
Тема 16	Держава та право Австрійської (Австро-Угорської) монархії (кінець XVIII — початок XX ст.)	0	0	10
Тема 17	Держава та право України під час Української революції (1917—1921 рр.)	2	2	0
Тема 18	Держава та право радянської України	2	2	0
Тема 19	Держава та право Карпатської України	0	2	0
Тема 20	Держава та право незалежної України (кінець XX ст.)	0	0	20

ТЕМАТИКА ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ

ЛЕКЦІЯ 1 (2 год.)

**Тема: Предмет, завдання і методологія курсу
«Історія держави та права»**

Предмет та завдання науки історії держави та права. Методологія науки історії держави та права. Основні напрямки розвитку історико-правової науки. Періодизація історії держави та права.

ЛЕКЦІЯ 2 (2 год.)

Тема: Держава і право Давньовавилонського царства

Утворення Вавилонської держави. Державний устрій Стародавньовавилонської держави. Закони Хаммурапі як пам'ятка давнього права.

ЛЕКЦІЯ 3 (2 год.)

Тема: Держава і право Давньої Індії

Утворення Давньої Індії. Варновий поділ у Давній Індії. Державний лад Стародавньої Індії та становище індійських царів в імперії Маур'їв. Закони Ману як пам'ятка права Давньої Індії.

ЛЕКЦІЯ 4 (2 год.)

Тема: Держава і право Давньої Греції

Утворення Афіїнської держави. Реформи Солона, Клісфена, Єфіялота і Перікла у Давніх Афінах. Державний устрій Афін. Закони Драконта як пам'ятка права Давніх Афін. Утворення Спартанської держави. Закони Лікурга як пам'ятка Спарти.

ЛЕКЦІЯ 5 (2 год.)

Тема: Арабський халіфат та мусульманське право

Виникнення та розвиток Арабського халіфату. Державний лад Арабського халіфату. Виникнення мусульманського права та його характеристика.

ЛЕКЦІЯ 6 (2 год.)

Тема: Держава та право Київської Русі

Теорії про походження державності у східних слов'ян. Утворення Київської Русі та його роль в історії української державності. Державний устрій Київської Русі. Внесок Володимира Великого та Ярослава Мудрого у розвиток вітчизняної державності. Триумфірат Ярославичів. Значення Любецького з'їзду 1097 р. в історії української державності. Внесок Володимира Мономаха у відновлення єдності Києворуської держави. Пам'ятки права за доби Київської Русі.

ЛЕКЦІЯ 7 (2 год.)

Тема: Держава та право Великого князівства Литовського

Утворення та еволюція Великого князівства Литовського. Державний лад Великого князівства Литовського. Пам'ятки права Великого князівства Литовського: судейник Казимира IV, Статут Великого князівства Литовського.

ЛЕКЦІЯ 8 (2 год.)

Тема: Держава та право Речі Посполитої

Утворення та розвиток Речі Посполитої. Державний лад Речі Посполитої. Пам'ятки права Речі Посполитої: Генрихові артикули 1573, Конституція Речі Посполитої 1791 р.

ЛЕКЦІЯ 9 (2 год.)

Тема: Держава та право Англії (XVII ст.)

Револуція XVII ст. в Англії: причини, етапи, особливості. «Петиція про право» 1628 р. Проголошення республіки в Англії. Протекторат Олівера Кромвеля. «Знаряддя управління» 1659 р. Реставрація монархії. Habeas corpus act 1679 р. «Славна революція» 1688–1689 рр. Білль про права 1689 р.

ЛЕКЦІЯ 10 (2 год.)

Тема: Держава та право США (XVIII–XIX ст.)

Утворення США. Декларація незалежності США 1776 р. Статті Конфедерації. Конституція США 1787 р. Білль про права 1789 р. Громадянська війна в США 1861–1865 рр. 13–15 поправки до Конституції США.

ЛЕКЦІЯ 11 (2 год.)

Тема: Держава та право України під час Української революції (1917–1921 рр.)

Державність в УНР доби Центральної Ради: загальна характеристика. Внесок Української Центральної Ради у розвиток української державності. Видатні борці за відновлення української державності періоду Української революції. Внесок політичних партій в УНР у процес українського державотворення. Пам'ятки вітчизняного державотворення в УНР доби Центральної Ради. Гетьманський переворот 1918 р. та його значення в історії української державності. Державотворча діяльність гетьмана П. Скоропадського. Закони про тимчасовий державний устрій України та гетьманські грамоти П. Скоропадського як пам'ятки державотворення. Державність ЗУНР: загальна характеристика. Державотворча діяльність Є. Петрушевича. Історичне значення Акта Злуки (1919 р.) для розвитку української державності. Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії як пам'ятка державотворення. Внесок Директорії УНР у розвиток української державності. Державотворча діяльність С. Петлюри.

ЛЕКЦІЯ 12 (2 год.)

Тема: **Держава та право радянської України**

Становлення радянської влади в Україні. Конституція УСРР 1919 р. Радянська державність в Україні 20–30-х років ХХ ст. Перша кодифікація радянського права в Україні. Конституція УСРР 1929 р. Конституція УРСР 1937 р. Держава і право України в роки Другої світової війни. Державно-правове будівництво в УРСР у повоєнний період і період «десталінізації». Держава і право радянської України у період «застою». Конституція УРСР 1978 р. Державно-правовий розвиток України в період перебудови.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1 (2 год.)

**Тема: Предмет, завдання і методологія курсу
«Історія держави та права»**

1. Предмет та завдання науки історії держави та права.
2. Методологія науки історії держави та права.
3. Основні напрямки розвитку історико-правової науки.
4. Періодизація історії держави та права.

Методичні рекомендації

В рамках цієї теми слід звернути особливу увагу на визначення предмета навчальної дисципліни «Історія держави та права» та методів, які використовують при вивченні цього курсу. Робота над цією темою допоможе здобувачам поступово сформувати правову та політичну культуру, навички аналітичного підходу до явищ суспільного і політичного життя в минулому та сучасності.

При дослідженні поставленої проблеми необхідно виділити, які цілі та завдання ставляться перед здобувачами та викладачами курсу. Дуже важливо чітко уявляти зв'язок навчальної дисципліни з багатьма іншими юридичними науками: загальною теорією права та держави, історією політичних та правових вчень, конституційним, кримінальним, цивільним правом тощо. Разом з тим слід звернути увагу на відмінність курсу «Історія держави та права» від інших правових дисциплін, виділити його особливості.

Мисленню юриста-професіонала повинен бути органічно притаманний історизм, тобто такий підхід, який передбачає врахування минулого, вміння оцінювати факти з позицій цього минулого. Юристам, як правило, доводиться мати справу зі складними фактами дійсності, які до того ж іноді мають суперечливий характер. Для того, щоб розібратися в цих фактах, потрібно усвідомити, як вони виникли, що обумовило їхню появу, які періоди пройшли ці факти в процесі їхнього розвитку та чим ці факти стали тепер.

Не слід також оминати питання історіографії курсу, тобто дуже важливо знати науковий внесок у розвиток вказаної дисципліни попередніх та сучасних науковців. Знайомство з класиками науки історії держави та права на першому занятті, короткий перелік і аналіз їхніх праць допоможе здобувачам засвоїти на потрібному рівні матеріал.

Ключові слова: історія, держава, право, історико-правова наука, історіографія.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2 (2 год.)

Тема: Держава і право Давньовавилонського царства

1. Утворення Вавилонії. Державний лад.
2. Загальна характеристика Законів Хаммурапі, їх структура.
3. Правове становище населення за Законами Хаммурапі.
4. Договори купівлі-продажу та позики за Законами Хаммурапі.
5. Злочин та покарання за Законами Хаммурапі. Принцип таліону.
6. Шлюбно-сімейне право за Законами Хаммурапі.

Методичні рекомендації

Під час розгляду запропонованої теми слід звернути увагу на проблему виникнення державності в Давній Месопотамії, зокрема у Давньовавилонському царстві. Важливо згадати з курсу теорії держави та права, що таке держава і право, влада. Не з'ясувавши загально-теоретичні терміни, здобувач не в змозі добре опанувати матеріал. Можливо, нові юридичні та філософські терміни у тексті є важкими до сприйняття, тому було б доцільно здобувачу обов'язково звернутися до філософсько-юридичних словників.

Особливу увагу треба приділити періоду правління царя Хаммурапі — видатного адміністратора та законодавця, який створив у Вавилонії велику централізовану деспотію. Треба зазначити, що одним з найголовніших державних його досягнень було створення зводу Законів Хаммурапі — видатної пам'ятки давньосхідного права XVIII ст. до н. е.

В рамках самостійної роботи слід проаналізувати структуру та характерний зміст Законів Хаммурапі, акцентуючи увагу на таких питаннях: правове становище населення; особливості укладання договорів; принцип таліону при визначенні покарань та ін.

Обов'язковим під час підготовки має бути використання хрестоматії з курсу історії держави та права зарубіжних країн, що

дасть змогу отримати знання більшої виразності, системності, конкретності.

Ключові слова: авілум, вардум, Вавилонія, лугаль (енсі), мушкенум, ордалій, таліон, Хаммурапі.

ВИДАТНІ РЕФОРМАТОРИ

Хаммурапі — цар Вавилонії в 1792–1750 рр. до н. е. За походженням аморей. Значно розширив (від Перської затоки до Ассирії) успадковані володіння. В 1901 р. на місці давнього міста Сузи (нині Дізфуль в Ірані) знайдено базальтовий стовп із клинописним зводом законів, що носять його ім'я. Хоча мова йде в принципі про викладення звичаєвого права, тобто багатовікової традиції, ця знахідка принесла йому репутацію великого законодавця.

ПАМ'ЯТКИ ПРАВА ВАВИЛОНІЇ

Закони Хаммурапі — кодекс законів давньовавилонського царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.); пам'ятка права. Складається з 282 статей, докладного вступу і висновку, де Хаммурапі постає необмеженим володарем підвладних йому народів, який одержав владу і закони від богів. При створенні збірки в її основу були покладене старе звичаєве право, шумерійські судебники, нове законодавство. Закони недосконалі з точки зору їх повноти і за своєю категоричністю, вони не передбачають різноманітних явищ життя. Тексти складені в основному у казуїстичній формі. Закони не містять загальних принципів, немає системи у викладенні, хоча певна логіка присутня. Закони Хаммурапі на відміну від інших східних кодифікацій не містять релігійного та моралізуючого елементу.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3 (2 год.)

Тема: Держава і право Давньої Індії

1. Історичні умови виникнення рабовласницької держави та права в Індії.
2. Суспільний лад.
3. Основні джерела для вивчення історії Стародавньої Індії.
  - 3.1. Веди.
  - 3.2. Махабхарата.
  - 3.3. Рамаяна.
4. Державний лад в імперії Маур'їв.

5. Основні риси права Стародавньої Індії.
  - 5.1. Загальна характеристика Законів Ману.
  - 5.2. Регулювання майнових відносин за Законами Ману.
  - 5.3. Регулювання шлюбно-сімейних відносин за Законами Ману.
  - 5.4. Злочин та покарання за Законами Ману.
  - 5.5. Судовий процес за Законами Ману.

Методичні рекомендації

При вивченні цієї теми необхідно уважно розглянути питання розвитку державності у Давній Індії. Потрібно акцентувати увагу на дослідженні державного устрою в царстві Магадха за часів правління імперії Маур'їв. Зокрема довести, які ознаки вказують на те, що в зазначений період адміністрація була організована у вигляді військово-бюрократичної піраміди.

Окремим питанням постає проблема виникнення варно-кастового ладу. В рамках цього доречно проаналізувати правовий статус брахманів, кшатріїв, вайшиїв та шудр.

Щодо оцінки пам'яток права Давньої Індії, то, по-перше, слід визначити їхні джерела. Варто звернути увагу на Веди — пам'ятки давньоіндійської релігійної літератури, написані санскритом в кінці II — першій половині I тис. до н. е. Рекомендується з'ясувати сутність та значення давньоіндійської епічної поеми «Махабхарата», літературно оформленої в X–VIII ст. до н. е., що містить трактати з питань права, моралі та інші. Заслугує на увагу дослідження давньоіндійського епосу «Рамаяна», що склався між IV ст. до н. е. та II ст. н. е. Слід зазначити, що окремі епізоди цієї легенди протягом багатьох століть були джерелами сюжетів для творів поезії та мистецтв.

Особливе місце відводиться аналізу давньоіндійського збірника настанов — Законів Ману (близько II ст. до н. е. — I ст. н. е.), який визначав поведінку індійців у приватному та громадському житті відповідно до існуючої у тогочасному суспільстві системи поглядів і релігійних догм брахманізму.

Доречно надати загальну характеристику цих законів, зробити ретельний аналіз питань регулювання майнових, шлюбно-сімейних відносин. Особливу увагу потрібно приділити питанням злочинів та покарань за вказаним документом. В рамках самостійної роботи пропонується використання хрестоматії з курсу історії держави та права зарубіжних країн.

Ключові слова: арії, Артхашастра, брахмани, вайшиї, варни, Веди, кшатрії, Індія, Магадха, Ману, раджа, шудри.

ВИДАТНІ РЕФОРМАТОРИ

Ашока (приблизно 268–232 рр. до н. е.), 3-й імператор династії Маур'їв. Поширив свою владу майже на всю Індію та частину Афганістану. Прийняв буддизм, зробив його державною релігією. У різних провінціях імперії наказав висікти на скелях та кам'яних колонах по всій Індії свої едикти (накази; є цінним історичним джерелом), так звані «Стовпові едикти» Ашоки. Пом'якшив найбільш жорстокі закони. Після його смерті створена ним імперія розвалилася, проте він вважається одним із найвидатніших ранніх правителів Індії.

ПАМ'ЯТКИ ПРАВА ДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Закони Ману — давньоіндійський збірник настанов, який визначав поведінку індійців у приватному та громадському житті відповідно до існуючої у тогочасному суспільстві системи поглядів і релігійних догм брахманізму (II ст. до н. е. — I ст. н. е.). Їх авторство індійська традиція приписує Ману — одному з міфічних прабатьків людини. Збірник написаний давньоіндійською мовою — санскритом. Складається з 12 глав, а кожна глава — із 2650 віршів. Закони Ману були зводом релігійних, етичних і юридичних настанов. Головне у Законах Ману — закріплення існуючого варного (станового) устрою.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4 (2 год.)

Тема: Держава і право Давньої Греції

1. Утворення Афінської держави.
  - 1.1. Період військової демократії, реформи Тесея.
  - 1.2. Реформи Солона.
  - 1.3. Реформи Клісфена.
  - 1.4. Реформи Єфіялота і Перікла.
2. Державний лад Афін у V—IV ст. до н. е.
  - 2.1. Народні збори.
  - 2.2. Рада п'ятисот.
  - 2.3. Гелієя.
3. Основні риси афінського права.
  - 3.1. Загальна характеристика Законів Драконта.
  - 3.2. Право власності.
  - 3.3. Зобов'язальне право.
  - 3.4. Сімейне та спадкове право.
  - 3.5. Кримінальне право та судочинство.

4. Рабовласницька держава та право в Спарті.
  - 4.1. Утворення Спартанської держави.
  - 4.2. Суспільний лад Спарти.
  - 4.3. Державний лад Спарти.
  - 4.4. Закони Лікурга.

Методичні рекомендації

В рамках висвітлення поставленої проблематики варто звернути увагу на особливості виникнення давньогрецьких полісів — античних міст-держав з республіканською формою правління.

Заслуговує на аналіз система управління Давніх Афін. Здобувачам необхідно розібратися, чому цей поліс прийнято вважати класичним зразком стародавньої демократії.

У процесі самостійної роботи слід ознайомитися із реформами Тесея, Солона, Клісфена, Ефіяльта та Перікла, які являли собою комплекс заходів, спрямованих на зміцнення державності в Давніх Афінах.

Здобувачі мають знати сутність термінів: агора, ареопаг, архонти, базилевс, гелієя, екклесія, остракизм, рада 400, рада 500, сисахфія та ін. Доцільним є використання праць Плутарха, Арістотеля та інших давньогрецьких мислителів.

Здобувачі мають виявити особливі риси розвитку права та правосуддя в Давніх Афінах. Обов'язковим під час підготовки до цієї теми має бути ознайомлення із текстом Законів Драконта — першою відомою писаною пам'яткою давньогрецького (афінського) права (621 р. до н. е.).

Окремими питаннями постають ті, що пов'язанні з державним та суспільним ладом Спарти в процесі її становлення та розвитку. Для повного розкриття поставленої проблеми необхідним є дослідження неписаних законів спартанського правителя Лікурга, який жив між IX ст. і першою половиною VII ст. до н. е. Вони дійшли до нас завдяки Плутархові та ін. давнім авторам.

Ключові слова: агора, апелла, ареопаг, аристократія, архагети, архонт, Афіни, базилевс, гелієя, герусія, демос, демократія, ефори, ілоти, метеки, остракизм, періеки, поліс, спартіати, Спарта, стратег.

ВИДАТНІ РЕФОРМАТОРИ ДАВНІХ АФІН

Тесей — легендарний афінський цар (приблизно XIII ст. до н. е.). Йому приписують синоїкизм Аттики — об'єднання декількох поселень в єдиний поліс, розподіл громадян на евпатридів (родову знать), геоморів (землеробів-селян) та деміургів (ремісників).

Драконт — афінський архонт. Склав у 621 р. до н. е. звід законів (перша кодифікація афінського права), що відрізнялися крайньою жорстокістю (звідси назва «драконівські закони», «драконівські заходи»).

Солон (приблизно 635–559 рр. до н. е.) — в 594 р. до н. е. після обрання його архонтом здійснив реформи, спрямовані на зміцнення державності в Давніх Афінах (скасування боргової кабали). Всі громадяни були розділені на 4 розряди відповідно до майнового цензу. Вищим органом влади стали народні збори. Створив два нових демократичних органа: раду 400 та гелію, зберігши при цьому аристократичну раду — ареопаг та колегію архонтів. Реформи Солона заклали основи афінської демократії.

Клісфен — реформатор-законодавець в Афінах (VI ст. до н. е.), який здійснив комплекс заходів, спрямованих на ліквідацію залишків первіснообщинного ладу в Давніх Афінах протягом 509–507 рр. до н. е. Замість 4 родових філ Аттики було створено 10 територіальних, тим самим було послаблено вплив родової знаті. Адміністративною, господарською, культовою та політичною одиницею, в якій проходило все життя громадянина, став територіальний дем. Замінив раду 400 радою 500, запровадив остракізм, створив колегію із 10 стратегів, очолив афінське військо. Реформи Клісфена були спрямовані на формування демократичного правління в афінському полісі.

Ефіальт (середина V ст. до н. е.) — вождь демократичного угруповання, був прихильником подальшої демократизації державного ладу Афін і ліквідації політичного значення ареопагу (аристократичної установи). В 462 р. до н. е. провів реформи в Афінах з метою обмеження політичних і судових функцій ареопагу. Незабаром його було вбито.

Перікл (приблизно 490–429 рр. до н. е.) — афінський стратег (головнокомандувач) в 444–429 рр. до н. е., вождь демократичного угруповання. Законодавчі реформи Перікла (скасування майнового цензу, заміна відкритого голосування таємним голосуванням при наданні посад, введення оплати посадовим особам та ін.) сприяли розквіту афінської демократії. Помер від чуми.

ВИДАТНІ РЕФОРМАТОРИ СПАРТИ

Лікурґ — легендарний спартанський законодавець (IX — перша половина VII ст. до н. е.). Давньогрецькі автори V–IV ст. до н. е. приписують йому створення інститутів суспільного і державного устрою Спарти. Його закони регламентували всі сторони життя і діяльності громадян Спарти.

ПАМ'ЯТКИ ПРАВА ДАВНІХ АФІН

Закони Драконта — перша відома писана пам'ятка давньогрецького права (621 р. до н. е.), пов'язується з іменем архонта-фесмофета Драконта. Збереглася лише частина Законів Драконта, здебільшого та, що стосується кримінальних злочинів. Вона була відтворена в афінському написі 409–408 рр. до н. е. Для Законів Драконта, з одного боку, характерна виняткова суворість (навіть дрібна крадіжка каралася смертю). Проте, з іншого боку, цими ж законами обмежувалося право кровної помсти, заборонявся самосуд, розрізнялося умисне і неумисне вбивство. Норми кримінального законодавства Драконта були пом'якшені реформами Солона в 594 р. до н. е.

ПАМ'ЯТКИ ПРАВА СПАРТИ

Закони Лікурга — неписані закони спартанського правителя Лікурга, який жив між IX ст. і першою половиною VII ст. до н. е. Дійшли до нас завдяки Плутархові та іншим давнім авторам. Діяли вони майже п'ять століть. Із 14 царів — від Лікурга до Агіда — жоден не зробив у них будь-яких змін. В законах Лікурга відбилось прагнення законодавця забезпечити рівність громадян не лише формальну, а й реальну, навіть у дріб'язкових питаннях повсякденного життя і побуту.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 5 (2 год.)

Тема: Арабський халіфат та мусульманське право

1. Виникнення держави у арабів.
  - 1.1. Об'єднання Аравії.
  - 1.2. Виникнення ісламу.
  - 1.3. Суспільний і державний устрій Арабського халіфату.
2. Мусульманське право (шаріат).
  - 2.1. Особливості становлення і розвитку мусульманського права.
  - 2.2. Джерела мусульманського права.
  - 2.3. Право власності.
  - 2.4. Зобов'язальне право.
  - 2.5. Шлюбно-сімейне і спадкове право.
  - 2.6. Кримінальне право.
  - 2.7. Судочинство.

Методичні рекомендації

Самостійну роботу присвячено дослідженню Арабського халіфату — держави на території Західної і Середньої Азії та Північної Африки, що утворилася внаслідок арабських завоювань VII–IX ст. Під час вивчення запропонованої теми слід звернути увагу на те, що Арабський халіфат поряд із Візантією протягом Середньовіччя був найбільш процвітаючою країною Середземномор'я.

Здобувачі мають знати пояснення терміна «халіфат», що означає мусульманську феодальну державу на чолі з халіфом (араб. халіфа — заступник, намісник), який є водночас духовним і світським її головою.

Засновником Арабського халіфату є пророк Мухаммед (VII ст.) та його наступники, які увійшли в історію під назвою «чотирьох праведних халіфів». Тому цілком логічним у процесі підготовки даної теми сконцентрувати увагу на особистості Мухаммеда, його ролі в становленні світової релігії ісламу. Важливо також проаналізувати реформаторську діяльність Абу Бекра, Омара, Османа та Алі, які були наступниками Мухаммеда та стали першими халіфами Арабського халіфату. Зокрема важливо відзначити, що під час правління халіфа Османа було складено офіційну редакцію Корану — священної книги мусульман. З ім'ям халіфа Омара мусульманська традиція пов'язує введення нової ери літочислення за хіджрою та організацію щорічного паломництва (хадж).

Досліджуючи державний устрій халіфату, слід з'ясувати, яку роль відігравали візир, дівани, еміри та шейхи в управлінні державою. При знайомстві з суспільним ладом важливо знати, наскільки релігія іслам впливала на правове становище населення. Студенти мають знати, зокрема, в чому відмінність правового становища мусульмани від зім'їїв в Арабському халіфаті.

Особливу увагу слід приділити дослідженню мусульманського права. Студенти мають знати класифікацію джерел мусульманського права, серед яких першість відводиться Корану. Пропонується дослідити різні галузі мусульманського права: цивільне, кримінальне, шлюбно-сімейне тощо.

Ключові слова: араби, Арабський халіфат, візир, іслам, Коран, Сунна, теократія, халіф, халіфат, шаріат.

ВИДАТНІ РЕФОРМАТОРИ

Мухаммед (приблизно 570–632) — засновник ісламу. За мусульманськими уявленнями, Мухаммед — пророк та посланець Аллаха, через якого було передано людям текст Корану. Став засновником та першим главою теократичної держави Арабського халіфату.

ЧОТИРИ «ПРАВЕДНИХ ХАЛІФИ»

Абу Бекр (572–634) — перший халіф («заступник послання Аллаха — пророка Мухаммеда») в Арабському халіфаті (632–634). Найближчий сподвижник Мухаммеда, батько його дружини Айші. За часів Абу Бекра склалися основи Арабського халіфату як держави.

Омар I (приблизно 581–644) — другий халіф в Арабському халіфаті (634–644). Один із найближчих сподвижників Мухаммеда, батько його дружини Хафси. Заклав основи державної організації арабів у підкорених землях. Запровадив мусульманське літочислення за хіджрою та щорічне паломництво (хадж).

Осман (?–656) — третій халіф в Арабському халіфаті (644–656). Один зі сподвижників та зять засновника ісламу Мухаммеда. За дорученням Османа було складено офіційну редакцію Корану.

Алі (?–661) — четвертий халіф Арабського халіфату (656–661). Двоюрідний брат та зять Мухаммеда. Заслужив репутацію хороброго воїна та блискучого оратора.

ПАМ'ЯТКИ МУСУЛЬМАНСЬКОГО ПРАВА

Коран — священна книга мусульман, основа релігії ісламу, одне із основоположних джерел (разом з Сунною) мусульманського права. Появу відносять до VII ст. Складається із 114 сур (глав). Коран є передусім релігійно-філософським і правовим документом. У ньому містяться, зокрема, положення і норми мусульманського права стосовно шлюбно-сімейних взаємин, процедура оформлення майнової спадщини і права власності, злочинів і покарань тощо.

Сунна — за значенням друге після Корану основоположне джерело мусульманського права. Появу відносять до другої половини VII ст. — початку VIII ст. Складається із численних розповідей (хадисів) про судження і вчинки Мухаммеда.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 6 (2 год.)

Тема: Держава та право Київської Русі

1. Теорії про походження державності у східних слов'ян.
2. Утворення Київської Русі та його роль в історії української державності.
3. Державний устрій Київської Русі.
4. Суспільний лад Київської Русі.

5. Внесок Володимира Великого та Ярослава Мудрого у розвиток вітчизняної державності.
6. Пам'ятки права за доби Київської Русі.

Методичні рекомендації

При вивченні цієї теми особливу увагу варто звернути на процес формування Київської Русі як єдиної держави, проаналізувати і дати оцінку відомим теоріям походження Київської Русі, детально дослідити питання про особливості державного устрою Київської Русі. Пропонується ознайомитися із суспільним ладом Київської Русі. Особливу увагу слід приділити державотворчій політиці Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Слід ознайомитися із пам'ятками права за доби Київської Русі. Студентам пропонується проаналізувати Договори Київської Русі з Візантією. Важливо дослідити Руську Правду — збірку стародавнього руського права, складену в Київській державі у XI–XII ст. на основі звичаєвого права. Руська Правда містить норми кримінального, спадкового, торгового і процесуального законодавства. Студенти мають ознайомитися з церковними статутами Володимира та Ярослава. Церковний статут Володимира (Устав князя Володимира Святославича про десятини, суди і людей церковних) — пам'ятка права, найдавніший із князівських церковних статутів Київської Русі, що визначав підсудність церковних судів та пільги на користь церкви, які приписували князеві Володимирові Великому. Устав князя Ярослава про церковні суди — пам'ятка права Київської Русі, один з найвідоміших давньоруських церковних статутів, який розвинув і доповнив положення Статуту князя Володимира Святославича.

Ключові слова: бояри, боярська рада, великий князь, віче, Київська Русь, княжа доба, Рюриковичі, сними, смерди, холопи.

ВИДАТНІ ПРАВИТЕЛІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Олег (?–912 рр.) — великий князь київський. Відомий активними діями з об'єднання навколо Києва низки слов'янських та фінно-угорських племен, успішними походами на Константинополь. Один із улюблених героїв давньої епічної поезії.

Ольга (бл. 890–969 рр.) — велика княгиня київська. Видатна державна діячка X ст., правителька Київської Русі (950–960 рр.). Проводила успішну внутрішню й зовнішню політику. Канонізована Православною Церквою як рівноапостольна й прилучена до лику святих ще в домонгольські часи.

Володимир Великий (?–1015 рр.) — великий князь київський. Один із найвидатніших державний діячів України-Русі. Впрова-

див християнство як державну релігію. Об'єднав і зміцнив Київську Русь, надав їй сталих державно-організаційних форм, забезпечив провідну роль у Східній Європі.

Ярослав Мудрий (978–1054 рр.) — великий князь київський. З його іменем пов'язані золота доба Київської держави та її столиці — Києва, розвиток освіти та культури, зміцнення міжнародних зв'язків. За державну і політичну мудрість, любов до книги та турботу про поширення християнства отримав від нащадків наймення Мудрий.

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ (IX—XIII ст.)

Договори Київської Русі з Візантією X ст.

1. Договір 911 р.
2. Договір 944 р.
3. Договір 971 р.

Правда Руська

4. Правда Руська. Короткої редакції.
5. Правда Руська. Поширеної редакції.

Пам'ятки церковного права

6. «Устав князя Володимира Святославовича».
7. «Устав князя Ярослава Володимировича про церковні суди»: розширена та коротка редакції.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 7 (2 год.)

Тема: Держава та право Великого князівства Литовського

1. Утворення Великого князівства Литовського. Видатні правителі ВКЛ.
2. Державний лад Великого князівства Литовського.
3. Пам'ятки права Великого князівства Литовського: судебник Казимира IV, Статути Великого князівства Литовського.

Методичні рекомендації

Практичне заняття присвячено дослідженню держави та права Великого князівства Литовського. Знайомство з цією темою слід розпочати з розгляду питання про утворення Великого князівства Литовського. Окрему увагу слід приділити висвітленню питання про династію Гедиміновичів — династію великих князів Литовських у 1316–1572 рр. та королів Польських у 1386–1572 рр.,

нащадків великого князя Гедиміна. Здобувачі мають проаналізувати державний лад Великого князівства Литовського. При ознайомленні з пам'ятками права Великого князівства Литовського основну увагу слід сконцентрувати увагу на вивченні питання про пам'ятки права Великого князівства Литовського. Здобувачі мають проаналізувати судєбник Казимира IV — збірник права Великого князівства Литовського, укладений за правління великого князя Казимира IV Ягеллончика (1440—1492) і ухвалений на Віденському сеймі 29.II.1468. Пропонується ознайомитися зі Статутами Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 років — зводами законів Великого князівства Литовського, створеними на основі місцевого литовського, білоруського, українського (у т. ч. так званого руського) права та відповідної останньому судової практики.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Гедиміновичі, Городельська унія, Кревська унія, Литовсько-Руська держава.

ВИДАТНІ ПРАВИТЕЛІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Гедимін (1275–1341) — великий князь литовський (1316–1341). Родоначальник династії Гедиміновичів. Син Будивида, брат Витеня. Батько великого литовського князя Ольгерда.

Ольгерд (бл. 1296–1377) — великий князь литовський (з 1345). Один із головних будівничих Великого князівства Литовського.

Владислав II Ягайло (пол. Władysław II Jagiełło, лит. Jogaila; 1362 — 1 червня 1434) — великий князь литовський і руський (1377–1381, 1382–1386) і польський король (1386–1434), володар та спадкоємець Русі з династії Гедиміновичів.

ПАМ'ЯТКИ ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

1. Городельський привілей, 1413 р.
2. Привілей Жиґмонта Кейстутовича, 1432 р.
3. Загальноземський привілей Казимира IV Ягайловича, 1447 р.
4. Судєбник Казимира, 1468 р.
5. Уставні грамоти Київській землі, 1507, 1529 рр.
6. Уставні грамоти Волинській землі, 1501, 1508, 1547 рр.
7. I Литовський статут 1529 р.
8. Устав на волоки, 1556 р.
9. Привілей щодо запровадження земських і гродських судів, 1564 р.
10. II Литовський статут 1566 р.
11. III Литовський статут 1588 р.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 8 (2 год.)

Тема: Держава та право Речі Посполитої

1. Утворення Речі Посполитої. Видатні правителі Речі Посполитої.
2. Державний лад Речі Посполитої.
3. Пам'ятки права Речі Посполитої. Конституція Речі Посполитої 1791 р.

Методичні рекомендації

Практичне заняття присвячено темі «Держава та право Речі Посполитої». Знайомство з цією темою слід розпочати з питання про утворення Речі Посполитої. У цьому контексті слід зупинити увагу на Люблінській унії 1569 р. Здобувачі мають ознайомитися із видатними правителями Речі Посполитої, їхнім внеском у польське державотворення. Окрему увагу слід приділити вивченню питання про державний лад Речі Посполитої. Здобувачі мають проаналізувати пам'ятки Речі Посполитої. Заслуговує на увагу знайомство із Конституцією Речі Посполитої 1791 р., що запроваджувала у Польщі конституційну монархію, скасовувала принцип «*liberum veto*» і запроваджувала особисті свободи й рівність прав усіх громадян.

Ключові слова: Генрихові артикули, конституція, Люблінська унія, Польща, Річ Посполита.

ВИДАТНІ ПРАВИТЕЛІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Сигізмунд II Август (1520–1572) — король польський і великий князь литовський (формально — з 1529, реальна влада — 1548–1572), останній представник династії Ягеллонів, що правила у Великому князівстві Литовському та Королівстві Польському більше століття. Затвердив Люблінську унію, за якою Королівство Польське й Велике князівство Литовське об'єднувалися в єдину федеративну державу — Річ Посполиту, а спадкова монархія замінювалася виборною (1569).

Сигізмунд III Ваза (1566–1632) — король польський та великий князь литовський (1587–1632), король шведський (1592–1599). За його правління було у 1596 році укладено Берестейську унію.

Стефан Баторій (1533–1586) — князь семигородський, був обраний королем Польщі в 1575 р., а остаточно зійшов на престол у 1576 р., після вступу в шлюб з Анною Ягеллонкою — сестрою Зигмунта Августа. Рішучий правитель, який протиставляв

свою політику впливу дворян і магнатів. Прихильник політики релігійної толеранції, визнаної в 1573 р. Конвокаційним сеймом одним з основних принципів функціонування польської держави.

Ян Собеський (1629–1696). Став відомим завдяки виявленню під час війни з Туреччиною якостям виключно витриманого військового головнокомандувача й чудового стратега.

Станіслав Август Понятовський (1732–1798). Був меценатом мистецтва і науки, прихильником просвітницької думки і одним із засновників Конституції Речі Посполитої 1791 р.

ПАМ'ЯТКИ ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

1. Акт унії Великого князівства Литовського з Польським королівством, 1569 р.

2. Привілеї приєднання Волинської землі та Київського князівства до Польського королівства, 1569 р.

3. Генрихові артикули, 1573 р.

4. Пакта конвента.

5. Універсал Сигізмунда III до жителів Волинської землі. Статті, запропоновані сенаторами і лицарством і затверджені королем для устрою та заспокоєння держави, 1606 р.

6. Диплом на права, надані руському народу польським королем Яном Казимиром і Варшавським сеймом, на підставі Зборівського договору від 12 січня 1650 р.

7. Конституція Речі Посполитої 1791 р.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 9 (2 год.)

Тема: Держава та право Англії (XVII ст.)

1. Революція XVII ст. в Англії: причини, етапи, особливості. «Петиція про право» 1628 р.

2. Проголошення республіки в Англії.

3. Протекторат Олівера Кромвеля. «Знаряддя управління» 1659 р.

4. Реставрація монархії. Habeas corpus act 1679 р.

5. «Славна революція» 1688–1689 рр. Білль про права 1689 р.

Методичні рекомендації

Практичне заняття присвячено темі «Держава та право Англії (XVII ст.)». Знайомство з цією темою слід розпочати із вивчення питання про революцію XVII ст. в Англії, з'ясувати її причини,

етапи та особливості. Важливо дослідити «Петицію про право» 1628 р. Здобувачі мають проаналізувати питання про проголошення республіки в Англії. Особливу увагу слід приділити питанню про протекторат Олівера Кромвеля. Заслугує на увагу конституційний документ Англії «Знаряддя управління» 1659 р. Далі здобувачам пропонується ознайомитися із питанням про реставрацію монархії. Доцільно проаналізувати конституційний документ Англії Habeas corpus act 1679 р. На практичному занятті також слід ознайомитися із подіями «Славної революції» 1688–1689 рр. та проаналізувати Білль про права 1689 р.

Ключові слова: Англія, білль, монархія, Олівер Кромвель, петиція, протекторат, революція.

ВИДАТНІ ДЕРЖАВНІ ДІЯЧІ В АНГЛІЇ XVII ст.

Олівер Кромвель (1599–1658) — англійський державний діяч, військовик і революціонер. Був британським політиком, солдатом і урядовим чиновником, який перетворив британську адміністрацію з королівства в республіку. Його вважають національним героєм Англії.

ПАМ'ЯТКИ ПРАВА АНГЛІЇ XVII ст.

1. Парламентські акти 1611 р.
2. «Петиція про право» 1628 р.
3. Петиція «Про коріння і гілки» 1640 р.
4. Велика ремонстрація 1641 р.
5. Акт про регулювання діяльності Таємної ради 1641 р.
6. Акт про самозречення 1646 р.
7. Ордонанс 1654 р. про об'єднання Англії і Шотландії в одну державу.
8. Акт 1656 р. про скасування палати феодальних зборів.
9. Постанова палати громад 1660 р. про спосіб правління Англійським королівством.
10. Habeas corpus act 1679 р.
11. Білль про права 1689 р.
12. Трирічний акт 1694 р.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 10 (2 год.)

Тема: Держава та право США (XVIII—XIX ст.)

1. Утворення США. Декларація незалежності США 1776.
2. Статті Конфедерації.
3. Конституція США 1787 р.

4. Білль про права 1789 р.
5. Громадянська війна в США 1861–1865 рр. 13–15 поправки до Конституції США.

Методичні рекомендації

Практичне заняття присвячено темі «Держава та право США (XVIII–XIX ст.)». Знайомство з цією темою слід розпочати з питання про утворення США. Здобувачі мають проаналізувати важливий документ в історії державотворення США — Декларацію незалежності США 1776. У продовження знайомства з цією темою слід проаналізувати такі пам'ятки американського права, як Статті Конфедерації, Конституція США 1787 р., Білль про права 1789 р. На особливу увагу заслуговує розгляд питання про громадянську війну в США 1861–1865 рр. Здобувачі мають приділити увагу знайомству з 13–15 поправками до Конституції США.

Ключові слова: Америка, США, незалежність, Декларація, Конституція, Білль.

ВИДАТНІ ПРЕЗИДЕНТИ США (XVIII–XIX ст.)

Джордж Вашингтон (1732–1799) — 1-й Президент США. Роки президентства — 1789–1797. Головнокомандувач Континентальної армії, один з ключових Батьків-засновників держави. Очолював Філадельфійський конвент 1787 р., на якому була прийнята Конституція США. Через два роки обраний президентом, перебував на цьому посту два терміни. Здебільшого саме Вашингтон заклав основні підвалини інституту президентства.

Джон Адамс (1735–1826) — 2-й Президент США. Роки президентства — 1791–1801. Один із творців Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки 1776 р.; підписав Паризький мирний договір, що завершив війну за незалежність США. Президентство Адамса характеризується численними політичними інтригами, спричиненими двопартійною системою виборів. Під час його правління погіршились стосунки з Францією, що призвело до неоголошеної війни між двома державами. За Адамса був зведений Білий дім.

Томас Джефферсон (1743–1826) — 3-й Президент США. Роки президентства — 1801–1809. Основний автор Декларації незалежності. Підтримував демократизацію влади, провів скорочення чисельності війська, заснував Військову академію у Вест-Пойнті. За правління Джефферсона Сполучені Штати придбали Луїзіану, був зменшений обсяг работоргівлі.

Джеймс Медісон (1751–1836) — 4-й Президент США. Роки президентства — 1809–1817. Один із ключових авторів Конституції. За Медісона остаточно розпалася Федералістська партія.

Авраам Лінкольн (1809–1865) — 16-й Президент США. Роки президентства — 1861–1865. Один із засновників Республіканської партії. Був обраний на посаду президента напередодні Громадянської війни, яка завершилася перемогою Півночі; роль Лінкольна у перемозі була досить значною. Внаслідок війни було ліквідоване рабство в країні (він підписав Прокламацію про звільнення рабів і Акт про гомстеди), визначено курс розвитку США. Авраама Лінкольна вбив Джон Бут через декілька днів після закінчення бойових дій.

ПАМ'ЯТКИ ПРАВА США

Декларація незалежності США (1776 р.) — документ, яким було проголошено незалежність США. 4 липня 1776 р. Другий Континентальний конгресс одностайно ухвалив Декларацію незалежності, яка оголосила відокремлення північноамериканських колоній від Великобританії.

Статті Конфедерації (Articles of Confederation and Perpetual Union) — **перший конституційний документ США**. Статті Конфедерації були прийняті на Другому Континентальному конгресі 15 листопада 1777 р. і ратифіковані всіма 13 штатами (останнім це зробив Меріленд 1 березня 1781 р.).

Конституція США 1787 р. — одна з найстаріших чинних писаних конституцій світу. Вона була розроблена та прийнята Конституційним конвентом у Філадельфії в травні–вересні 1787 р.

Біль про права 1789 р. (англ. Bill of Rights) — неофіційна назва перших десяти поправок до Конституції США, які закріплюють основні права і свободи громадян. Поправки були запропоновані Джеймсом Медісоном 25 вересня 1789 р. на засіданні Конгресу США першого скликання і набули чинності 15 грудня 1791 р.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 11 (2 год.)

Тема: Держава та право України під час Української революції (1917–1921 рр.)

1. Державність та право в УНР доби Центральної Ради: загальна характеристика.

2. Державність та право Української держави: загальна характеристика.
3. Державність та право ЗУНР: загальна характеристика.
4. Історичне значення Акта Злуки (1919 р.) для розвитку української державності.
5. Державність та право УНР за часів Директорії.

Методичні рекомендації

У процесі підготовки до практичного заняття необхідно з'ясувати причини появи на терені України представницького органу Української Центральної Ради, його структуру та компетенцію. З'ясувати сутність Універсалів Центральної Ради та Конституції УНР 1918 р., окреслити причини їх появи. Крім того, необхідно проаналізувати причини перевороту та зміни, що відбулися у державному ладі України з приходом до влади гетьмана П. Скоропадського. Здійснити аналіз державного устрою Гетьманської держави. Проаналізувати зміст та значення «Грамоти до всього українського народу» та Закону «Про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р. Розглядаючи наступні питання, потрібно звернути увагу на юридичні аспекти діяльності Директорії в УНР, ознайомитися із державністю ЗУНР, висвітлити акт злуки УНР і ЗУНР, оцінити доцільність існування українських державних структур в еміграції. Важливо дослідити процес українського державотворення у міжвоєнний період. Слід ознайомитися із державністю Карпатської України. Важливо ознайомитися із державотворчою діяльністю видатних державних діячів України зазначеного періоду.

Ключові слова: доба Української революції, Гетьманська держава, Директорія, ЗУНР, Конституція, українська державність, УНР, Українська Центральна Рада, Універсали.

ВИДАТНІ ДЕРЖАВНІ ДІЯЧІ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) — історик, державний, громадський і політичний діяч. Провідний діяч національно-культурного і державного відродження України. Автор найповнішого дослідження в історії України від найдавніших часів до другої половини XVII ст. «Історія України-Руси», фундаментальної п'ятитомної «Історії української літератури» та близько 2000 інших друкованих праць.

Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) — письменник, державний, громадський і політичний діяч. Одна з ключових постатей української історії й культури перших десятиліть

XX ст., з ім'ям якої пов'язані героїчні сторінки Української революції 1917–1921 рр., формування Української Центральної Ради, становлення Української Народної Республіки, вікопомний акт Злуки УНР і ЗУНР в єдиній Соборній Україні.

Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) — військовий, громадський і політичний діяч. Громадський і політичний діяч консервативно-монархічного спрямування, отаман Вільного козацтва (з 1917 р.), гетьман Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). В еміграції — провідник Українського союзу хліборобів-державників, борець за відновлення незалежності України.

Петрушевич Євген Омелянович (1863–1940) — громадський і політичний діяч, правник. Діяч українського національно-визвольного руху в Галичині, багаторічний посол до Австрійського парламенту та Галицького сейму, один з організаторів Західно-Української Народної Республіки.

Петлюра Симон Васильович (1879–1926) — державний і громадсько-політичний діяч, публіцист. Член Центральної Ради, голова Українського військового генерального комітету, Генеральний секретар військових справ, Головний отаман Армії УНР, голова Директорії УНР.

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.)

Пам'ятки права Української Народної Республіки періоду Української Центральної Ради (березень 1917 р. — квітень 1918 р.)

1. Звернення Української Центральної Ради до українського народу, 19 березня 1917 р.
2. Перший Універсал Української Центральної Ради, 10 червня 1917 р.
3. Декларація Генерального секретаріату, 29 червня 1917 р.
4. Другий Універсал Української Центральної Ради, 3 липня 1917 р.
5. Звернення Генерального секретаріату до революційної демократії Росії, 4 серпня 1917 р.
6. Меморандум Генерального секретаріату України Тимчасовому урядові Російської Республіки, 13 жовтня 1917 р.
7. Третій Універсал Української Центральної Ради, 7 листопада 1917 р.
8. Закон «Про вибори до Установчих Зборів Української Народної Республіки», 11, 16 листопада 1917 р.
9. Статут «Вільного козацтва» України, 13 листопада 1917 р.

10. Роз'яснення Генерального секретаріату з земельного питання, викладеного у Третньому Універсалі, 16 листопада 1917 р.
11. Закон Української Центральної Ради «Про амністію», 19 листопада 1917 р.
12. Закон Української Центральної Ради «Про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР», 25 листопада 1917 р.
13. Закон Української Центральної Ради «Про утримання Центральної Ради за державний рахунок», 25 листопада 1917 р.
14. Закон Української Центральної Ради «Про утворення Генерального Суду», 2 грудня 1917 р.
15. Відповідь Генерального секретаріату на Маніфест Раднаркому, 5 грудня 1917 р.
16. Нота Генерального секретаріату урядам республік, утворених на території Росії, 5 грудня 1917 р.
17. Закон Української Центральної Ради «Про Головну скарбницю і Державний банк УНР», 9 грудня 1917 р.
18. Закон Української Центральної Ради «Про зміну назв земських інституцій», 19 грудня 1917 р.
19. Постанова Генерального секретаріату Української Народної Республіки «Про податкову політику», 20 грудня 1917 р.
20. Закон Української Центральної Ради «Про умови обсаджування і порядок обрання суддів Генерального та апеляційного судів», 23 грудня 1917 р.
21. Закон Української Центральної Ради «Про прокурорський догляд на Україні», 23 грудня 1917 р.
22. Інформація делегації Української Центральної Ради про визнання УНР на мирних переговорах в Бресті, 30 грудня 1917 р.
23. Відозва Генерального секретаріату до громадян України, 2 січня 1918 р.
24. Закон Малої Ради «Про створення народного війська, ухвалений малою радою», 3 січня 1918 р.
25. Закон Української Центральної Ради «Про національно-персональну автономію», 9 січня 1918 р.
26. Четвертий Універсал Української Центральної Ради, 9 січня 1918 р.
27. Тимчасовий земельний закон, затверджений Українською Центральною Радою, 18 січня 1918 р.
28. Закон Української Центральної Ради «Про восьмигодинний робочий день», 25 січня 1918 р.
29. Мирна угода між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, з однієї, та Українською Народною Республікою, з іншої сторони, 9 лютого 1918 р.

30. Текст Додаткового договору між УНР і країнами Четвертого Союзу, 27 січня 1918 р.

31. Таємний договір між Австро-Угорщиною й Українською Народною республікою в справі Східної Галичини та Буковини, 1918 р.

32. Відозва Ради народних міністрів до громадян УНР, 10 лютого 1918 р.

33. Інструкція Головному комісару уряду УНР при Головнокомандуючому німецькими військовими силами в Україні, 15 лютого 1918 р.

34. Закон Української Центральної Ради «Про громадянство УНР», 2 березня 1918 р.

35. Закон Української Центральної Ради «Про реєстрацію громадянства в УНР», 4 березня 1918 р.

36. Закон Української Центральної Ради «Про адміністративно-територіальний поділ України, прийнятий Малою радою», 6 березня 1918 р.

37. Циркуляр Ради народних міністрів губернським і повітовим комісарам про застосування української мови, 7 березня 1918 р.

38. Розпорядження Міністерства внутрішніх справ губернським і повітовим комісарам про заходи щодо виконання законів УНР, 9 березня 1918 р.

39. Закон Української Центральної Ради «Про державну символіку УНР», 12 березня 1918 р.

40. Відозва Української Центральної Ради, 13 березня 1917 р.

41. Промова голови Української Центральної Ради М. С. Грушевського на засіданні Малої ради, 15 березня 1918 р.

42. Закон Української Центральної Ради «Про державну мову», 24 березня 1918 р.

43. Розпорядження Міністерства внутрішніх справ УНР губернським і повітовим комісарам «Про святкування 1 Травня», 20 квітня 1918 р.

44. Відповідь Ради народних міністрів УНР на ноту Раднаркому РСФРР, 21 квітня 1918 р.

45. Конституція Української Народної Республіки, 29 квітня 1918 р. (Статут про державний устрій, права і вольності УНР).

Пам'ятки права Української Держави гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.)

46. Закон Української Держави за П. Скоропадського «Про організацію судово-військових установ та їх компетенції», 21 травня 1918 р.

47. Закон Української Держави за П. Скоропадського «Про вибори до земства. Куріальна система», 5 вересня 1918 р.

48. «Закони про тимчасовий державний устрій України», 29 квітня 1918 р.

49. Закон Української Держави за П. Скоропадського «Про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу військових на вірність Українській Державі», 30 травня 1918 р.

50. Закон «Про організацію військово-судових інстанцій та їхню компетенцію Української Держави» гетьмана П. Скоропадського, 21 червня 1918 р.

51. Закон Української Держави за П. Скоропадського «Про нормальний розпис утримання службовців у центральних урядових установах цивільних відомств», 26 червня 1918 р.

52. Закон Української Держави за П. Скоропадського «Про громадянство Української Держави», 2 липня 1918 р.

53. Закон Української Держави за П. Скоропадського «Про утворення Державного сенату Української Держави», 8 липня 1918 р.

54. Закон Української Держави за П. Скоропадського «Про судові палати і апеляційні суди Української Держави», 8 липня 1918 р.

55. Тимчасовий закон Української Держави за П. Скоропадського «Про заходи боротьби з розладнанням сільського господарства», 8 липня 1918 р.

56. Закон Української Держави за П. Скоропадського «Про загальний військовий обов'язок», 24 липня 1918 р.

57. Закон Української Держави за П. Скоропадського «Про порядок призначення на урядову службу», 24 липня 1918 р.

58. Тимчасовий закон про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави ясновельможного пана Гетьмана всієї України, 1 серпня 1918 р.

59. Закон Української Держави за П. Скоропадського «Про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України в середніх школах», серпень 1918 р.

60. Закон Української Держави за П. Скоропадського «Про запускання Української Академії наук», листопад 1918 р.

Пам'ятки права за часів Директорії Української Народної Республіки (14 листопада 1918 р. — 12 листопада 1920 р.)

61. Передвступний договір, заключений 1 грудня 1918 р. в м. Фастові між УНР і ЗУНР про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю.

62. Декларація Української Директорії, що зробила Директорія, 26 грудня 1918 р.

63. Закон УНР за Директорії «Про державну мову», 1 січня 1919 р.

64. Інструкція для виборів до Конгресу трудового народу України, 5 січня 1919 р.

65. Закон Директорії УНР «Про вищий уряд Автокефальної Православної Соборної Церкви», 1 січня 1919 р.

66. Закон УНР за Директорії «Про поновлення роботи Генерального суду», 2 січня 1919 р.

67. Закон УНР за Директорії «Про землю в УНР», 8 січня 1919 р.

68. Універсал Директорії Української Народної Республіки про злуку ЗУНР і УНР, 22 січня 1919 р.

69. Закон УНР за Директорії «Про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнства», 24 січня 1919 р.

70. Універсал Трудового Конгресу України, 28 січня 1919 р.

71. Закон УНР за Директорії «Про спекуляцію», 26 січня 1919 р.

72. Закон УНР за Директорії «Про форму влади», 28 січня 1919 р.

73. Закон УНР за Директорії «Про відновлення гарантій недоторканності особи на території УНР», 28 січня 1919 р.

74. Закон УНР за Директорії «Про порядок внесення і затвердження законів в Українській Народній Республіці», 14 лютого 1919 р.

75. Постанова «Про тимчасове правління щодо засобів боротьби з діяльністю окремих осіб, яка загрожує республіканському ладу, спокою і внутрішньому розпорядку УНР», 15 березня 1919 р.

76. Закон УНР за Директорії «Про створення особливої слідчої комісії для розслідування проти єврейських погромних подій», 27 травня 1919 р.

77. Закон УНР за Директорії «Про шахрайство», 18 липня 1919 р.

78. Закон УНР за Директорії «Про карну відповідальність за продаж або відпуск спиртних напоїв військовим», 31 липня 1919 р.

79. Закон Директорії УНР «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР», 12 листопада 1920 р.

Пам'ятки права Західноукраїнської Народної Республіки (1918–1922 рр.)

80. Тимчасовий Основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падолиста 1918 р.

81. Закон Української Національної Ради про тимчасову адміністрацію, 16 листопада 1918 р.

82. Статут повітових органів Української Національної Ради, 16 листопада 1918 р.

83. Наказ команди української державної жандармерії про поділ території ЗУНР на області та організаційну структуру жандармерії, не раніше 19 листопада 1918 р.

84. Закон Української Національної Ради «Про тимчасову організацію судів і судочинства», 21 листопада 1918 р.

85. Циркуляр Державного секретаріату внутрішніх справ повітовим комісаріатам «Про організацію влади на місцях», листопад 1918 р.

86. Обіжник Ради Державних Секретарів державним повітовим комісарам щодо їх обов'язків, 1 грудня 1918 р.

87. Розпорядок Державного Секретаріату судівництва «Про державну прокуратуру», 18 грудня 1918 р.

88. Ухвала Української Національної Ради з дня 3 січня 1919 р. «Про злуку Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою», 3 січня 1919 р.

89. Програмова заява Державного Секретаріату до громадян держави, не раніше 3 січня 1919 р.

90. Закон Української Національної Ради «Про доповнення Статуту Української Національної Ради: утворення Президії», 4 січня 1919 р.

91. Закон Української Національної Ради «Про Виділ Української Національної Ради», 4 січня 1919 р.

92. Закон Української Національної Ради «Про незайманість членів Української Національної Ради», 4 січня 1919 р.

93. Закон Української Національної Ради «Про спосіб оповіщення законів і розпорядків», 4 січня 1919 р.

94. Звернення Президії Української Національної Ради і Ради Державних Секретарів до Директорії Української Народної Республіки з приводу злуки ЗУНР і УНР, 16 січня 1919 р.

95. Розпорядок Державного Секретаріату військових справ та Державного Секретаріату внутрішніх справ «Про військову службу невійськовозобов'язаних», 26 січня 1919 р.

96. Декларація Трудового Конгресу України до народів усього світу, 9 лютого 1919 р.

97. Закон Української Національної Ради «Про основи шкільництва», 13 лютого 1919 р.

98. Закон Української Національної Ради «Про уповноваження Державного Секретаріату просвіти і віроісповідань одержавити українські приватні гімназії та учительські жіночі семінарії», 14 лютого 1919 р.

99. Закон Української Національної Ради «Про уживання української мови у внутрішнім і зовнішнім урядуванні державних влас-

тей і урядів, публічних інституцій і державних підприємств у Західній області Української Народної Республіки», 15 лютого 1919 р.

100. Закон Української Національної Ради «Про тимчасове судочинство в цивільних і карних справах у другій і третій інстанціях в час надзвичайних відносин, викликаних війною», 15 лютого 1919 р.

101. Закон Української Національної Ради «Про військові додатки», 15 лютого 1919 р.

102. Розпорядок Державного Секретаріату освіти і віроісповідань «Про запровадження викладання українською мовою у всіх державних школах», 24 лютого 1919 р.

103. Розпорядок Державного Секретаріату судівництва «Про тимчасову організацію нотарів», 1 березня 1919 р.

104. Звернення Української Національної Ради і Державного Секретаріату «Український народ», 4 березня 1919 р.

105. Ухвала земельної комісії Української Національної Ради «Основи земельної реформи», 7 березня 1919 р.

106. Розпорядок Державного Секретаріату внутрішніх справ «Про спеціальні вимоги до урядників державної адміністративної служби», 18 березня 1919 р.

107. Розпорядок Державного Секретаріату судівництва «Про окремий судовий сенат II інстанції», 22 березня 1919 р.

108. Закон Української Національної Ради «Про запровадження в обіг гривень та карбованців», 4 квітня 1919 р.

109. Закон Української Національної Ради «Про право громадянства (горожанства)», 8 квітня 1919 р.

110. Закон Української Національної Ради «Про запровадження 8-годинного робочого дня», 12 квітня 1919 р.

111. Земельний закон Української Національної Ради, 14 квітня 1919 р.

112. Закон Української Національної Ради «Про сойм», 15 квітня 1919 р.

113. Звернення Української Національної Ради до українського народу, 18 квітня 1919 р.

114. Розпорядок Державного Секретаріату «Про обов'язкове святкування кожного року 1 травня, свята трудового люду», 25 квітня 1919 р.

115. Лист політичних діячів Української Народної Республіки Раді Державних Секретарів ЗУНР і Президії Української Національної Ради «Про скликання державної наради і створення вищих органів державної влади», 20 травня 1919 р.

116. Розпорядок Державного Секретаріату «Про введення Диктатури в Західній області УНР: Акт Української Національної Ради і Державного Секретаріату», 9 червня 1919 р.

117. Розпорядження диктатора Євгена Петрушевича «Про реорганізацію військового судочинства», 23 червня 1919 р.

118. Стаття д-ра К. Левицького «Два закони про вибори до сойму Західної області Української Народної Республіки», 20 серпня 1919 р.

119. Заява львівської делегації Української Національної Ради «Про неправомірні дії щодо Східної Галичини», 28 березня 1920 р.

120. Розпорядок диктатора Євгена Петрушевича «Про організацію державної влади у період повновладдя диктатора, встановленого 8 червня 1919 р.», 25 липня 1920 р.

121. Розпорядок диктатора Євгена Петрушевича «Про призначення уповноважених уряду», 1 серпня 1920 р.

122. Розпорядок диктатора Євгена Петрушевича «Про виконання уповноваженими уряду своїх обов'язків у часі неприсутності диктатора в осідку уряду», 30 серпня 1920 р.

123. Положення про уряд диктатора для фінансів, промислу і торгівлі, утворений розпорядком диктатора Західноукраїнської Народної Республіки з дня 25.VII.1920 р., 16 листопада 1920 р.

124. Закон польського сейму «Про тимчасову організацію адміністративного управління II інстанції (воєводств) на території колишнього Королівства Галичини і Володимирі з В. Князівством Краківським а також на території Спіша і Орави», 3 грудня 1920 р.

125. Устрій державний Західно-Української Народної Республіки (Галицької Республіки), 12 квітня 1921 р.

126. Основи державного устрою Галицької Республіки (Конституція), квітень 1921 р.

127. Державно-правні основи існування Східної Галичини як незалежної Галицької Республіки / Рукопис К. Левицького, 10 липня 1922 р.

128. Урядовий реферат «Основи самостійної галицької державности», липень 1922 р.

129. Закон польського сейму про основні засади воєводського самоврядування, зокрема у Львівському, Тернопільському і Станіславівському воєводствах, 26 вересня 1922 р.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 12 (2 год.)

Тема: Держава та право радянської України

1. Становлення радянської влади в Україні. Конституція УСРР 1919 р.
2. Радянська державність в Україні 20–30-х років ХХ ст.
3. Перша кодифікація радянського права в Україні.
4. Конституція УСРР 1929 р.
5. Конституція УРСР 1937 р.
6. Держава і право України в роки Другої світової війни.
7. Державно-правове будівництво в УРСР у повоєнний період і період «десталінізації».
8. Держава і право радянської України у період «застою».
9. Конституція УРСР 1978 р.
10. Державно-правовий розвиток України в період перебудови.

Методичні рекомендації

Практичне заняття присвячено вивченню теми «Держава та право радянської України». Знайомство з цією темою слід розпочати з дослідження питання про становлення радянської влади в Україні. Слід проаналізувати Конституцію УСРР 1919 р. Студентам далі пропонується ознайомитися із радянською державністю у 20–30-х рр. ХХ ст. Особливу увагу слід приділити питанню про першу кодифікацію радянського права в Україні. Здобувачі мають ознайомитися із Конституцією УСРР 1929 р. та Конституцією УРСР 1937 р. Окремим питанням є держава і право України в роки Другої світової війни. На практичному занятті слід приділити увагу питанню про державно-правове будівництво в УРСР у повоєнний період і період «десталінізації». Здобувачам також пропонується вивчити питання про державу і право радянської України у період «застою». Слід ознайомитися із Конституцією УРСР 1978 р. Особливу увагу слід приділити вивченню питання про державно-правовий розвиток України в період перебудови.

Ключові слова: «відлига», десталінізація, «застій», кодифікація, Конституція, радянська влада, радянське право, радянська державність, перебудова, тоталітаризм, УРСР, УСРР, СРСР.

ВИДАТНІ БОРЦІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Лук'яненко Левко (1928–2018) — у 1958 р. створив підпільну партію Українська Робітничо-Селянська Спілка. Співзаснов-

ник Української Гельсінської спілки. Автор звернення до 35 країн з приводу дискримінації українців. Під час ув'язнення у таборі його намагалися отруїти. Автор «Акту проголошення незалежності України».

Стус Василь (1938–1985) — активний учасник українського культурного руху шістдесятників. У вересні 1965 р. під час прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» в Києві разом з Іваном Дзюбою, В'ячеславом Чорноволом і Юрієм Бадзьом закликав партійних керівників і киян засудити арешти української інтелігенції. Був репресований, а його творчість заборонена. Загинув у камері в одиночці за нез'ясованих обставин.

Чорновіл В'ячеслав (1937–1999) — ініціатор створення Української Гельсінської спілки. Відбував ув'язнення за «антирадянську пропаганду» у 1967–1969, 1972–1979, 1980–1988 рр. Був одним з ініціаторів проголошення Декларації про державний суверенітет України та Акту проголошення Незалежності України. Голова Народного Руху України. У 1990–1992 рр. очолював Львівську обласну раду. Депутат Верховної Ради України I–III скликань.

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ (1917–1991 рр.)

Пам'ятки українського права в умовах становлення радянської влади (1917–1921)

1. Резолюція першого з'їзду Рад України від 12 грудня 1917 р.

2. Маніфест Тимчасового робітничо-селянського уряду, 15 січня 1919 р.

3. Декрет і положення Тимчасового робітничо-селянського уряду «Про організацію влади на місцях», 15 січня 1919 р.

4. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду «Про відділення церкви від держави і школи від церкви», 23 січня 1919 р.

5. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду «Про організацію місцевих органів радянської влади і порядок управління», 5 лютого 1919 р.

6. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду «Про знищення станів і цивільних чинів», 5 лютого 1919 р.

7. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду «Про суд», 21 лютого 1919 р.

8. Тимчасове положення про восьмигодинний робочий день, 28 лютого 1919 р.

9. Конституція УСРР, 10 березня 1919 р.

10. Постанова Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету «Про конструювання Ради народних комісарів», 14 березня 1919 р.

11. Постанова Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету «Про тимчасове надання Раді народних комісарів прав у галузі законодавства і загального управління», 14 березня 1919 р.

12. Постанова Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету «Про вшанування пам'яті Тараса Шевченка», 22 березня 1919 р.

13. Постанова Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР «Про обов'язкове студіювання в школах місцевої мови, також історії та географії України», 9 березня 1919 р.

14. Інструкція про розподіл земель в тимчасове зрівняльне користування, 1–30 червня 1919 р.

15. Постанова Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР «Про проведення єдиної економічної політики», 1–30 липня 1919 р.

16. Положення про пенсії, 1919 р.

17. Декрет про святкування першого травня, 1–30 липня 1919 р.

18. Постанова Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету «Про вживання по всіх установах української мови нарівні з великоруською», 21 лютого 1920 р.

19. Декрет Ради народних комісарів УСРР «Про заведення української мови у школах та радянських установах», 21 вересня 1920 р.

20. Постанова про Українську Академію наук, 1–29 січня 1921 р.

21. Постанова про науку і вищі школи, 30 січня до 15 лютого 1921 р.

22. Постанова про коменданта всіх озброєних сил на Україні і Уповноваженого Р. С. Ф. Р. Р. на Україні, 30 січня до 15 лютого 1921 р.

23. Статут про робітничо-селянську міліцію, 30-го січня до 15-го лютого 1921 р.

24. Постанова про радянське будівництво, 15 лютого — 3 березня 1921 р.

25. Постанова про закріплення землекористування, 15 лютого — 3 березня 1921 р.

26. Постанова про колективізацію сільського господарчого виробництва, 15 лютого — 3 березня 1921 р.

27. Постанова про заміну продроскладки податком, 27 березня — 6 квітня 1921 р.

28. Постанова про порядок висилання злочинного елементу за межі У. С. Р. Р., 5–10 квітня 1921 р.

29. Постанова про споживчу кооперацію, 5–10 квітня 1921 р.

30. Мирний договір між УСРР і РРФСР з однієї сторони та Польської Республіки — з іншої (з додатками), 18 березня 1921 р.

31. Мирний договір з Литвою, 19–27 квітня 1921 р.

32. Декрет про грошові знаки республіки, 6–25 травня 1921 р.

33. Положення про Всеукраїнську Академію наук, 8–21 червня 1921 р.

34. Положення про дисциплінарні товариські суди, 5–8 липня 1921 р.

35. Постанова про права дипломатичних представників УСРР за кордоном, 2–16 серпня 1921 р.

36. Постанова про заборону в'їзду на Україну, Північний Кавказ, Туркестан і Сибір, 2–16 серпня 1921 р.

37. Постанова про розробку питань цивільного, матеріального і процесуального права, у зв'язку з новою економічною політикою, 2–16 серпня 1921 р.

38. Кодекс законів про працю малолітніх і підлітків, 16–30 вересня 1921 р.

39. Постанова про приховування землі, 1–14 жовтня 1921 р. Пам'ятки українського права в умовах нової економічної політики та утворення СРСР (1921 — початок 1929 р.).

40. Декларація про утворення СРСР і Союзний договір, затверджені I Всесоюзним з'їздом рад, 30 грудня 1922 р.

41. Цивільний кодекс УСРР, 1922 р.

42. Земельний кодекс УСРР, 1922 р.

43. Кодекс законів про працю УСРР, 1922 р.

44. Кодекс законів про народну освіту УСРР, 1922 р.

45. Кримінальний кодекс УСРР, 1922 р.

46. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР, 1922 р.

47. Закон «Про ліси УСРР», 1923 р.

48. Постанова Ради народних комісарів УСРР «Про заходи у справі українізації шкільно-виховавчих та культурно-освітніх установ», 27 липня 1923 р.

49. Декрет Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови», 1 серпня 1923 р.

50. Цивільно-процесуальний кодекс УСРР, 1924 р.

51. Ветеринарний кодекс УСРР, 1925 р.

52. Цивільний кодекс УСРР, 1922 р.
53. Земельний кодекс УСРР, 1922 р.
54. Кодекс законів про працю УСРР, 1922 р.
55. Поправно-трудоий кодекс УСРР, 1925 р.
56. Постанова про судових виконавців, 27 березня 1925 р.
57. Постанова Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів УСРР «Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату», 30 квітня 1925 р.
58. Постанова про перехід на 3-ступневу систему управління на Україні, 10 травня 1925 р.
59. Постанова про практичні заходи до українізації радянського апарату, 10—21 липня 1925 р.
60. Постанова про позбавлення колишніх дідичів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установами на Україні радянської влади, 19, 25—31 серпня 1925 р.
61. Постанова про міські й селищні ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 28 жовтня 1925 р.
62. Постанова про Постійне Представництво УСРР при Уряді СРСР, 2—8 грудня 1925 р.
63. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану УСРР, 1926 р.
64. Адміністративний кодекс УСРР, 1927 р.
65. Постанова Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету, Ради народних комісарів УСРР «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури», 6 липня 1927 р.
66. Постанова про соціалістичне будівництво в сільському господарстві, 1 грудня 1928 р.
67. Постанова про вибори до рад, 1 грудня 1928 р.
68. Постанова про радянське будівництво серед національних меншостей УСРР, 1 грудня 1928 р.
- Пам'ятки українського права в період тоталітарно-репресивного режиму (1929—1956 рр.)**
69. Цивільний процесуальний кодекс УСРР, 11 вересня 1929 р.
70. Устава про судоустрій УСРР, 11 вересня 1929 р.
71. Конституція УСРР, 1929 р.
72. Устава про сільські суди, 11 березня 1931. № 22.
73. Постанова про зміну Конституції (Основного Закону) Української Соціалістичної Радянської Республіки, 10 квітня 1931 р.
74. Постанова про перенесення столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки до м. Києва, 4 лютого 1934 р.

75. Конституція УРСР, 1937 р.
76. Закон про включення Західної України до складу УРСР від 1 листопада 1939 р.
77. Акт відновлення Української Держави від 30 червня 1941 р.
78. Декларація українського уряду Ярослава Стецька від 3 липня 1941 р.
79. Звернення Президії Верховної Ради, Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У «До українського народу», 6 липня 1941 р.
80. Постанова про запровадження воєнного стану, 22 червня 1941 р.
81. Постанова про утворення надзвичайного органу — Штабу оборони Києва, червень 1941 р.
82. Постанова Раднаркому УРСР «Про влаштування дітей, які залишились без батьків», 15 лютого 1942 р.
83. Постанова Раднаркому СРСР «Про заходи боротьби з бездоглядністю і безпритульністю дітей в Українській РСР», 30 липня 1944 р.
84. Маніфест Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною від 26 листопада 1944 р.
85. Офіційна угода між СРСР і Чехословаччиною «Про возз'єднання Закарпатської України з УРСР» від 29 червня 1945 р.
86. Указ Президії Верховної Ради УРСР про утворення Закарпатської області в складі Української РСР від 22 січня 1946 р.
- Пам'ятки українського права в період деєсталінізації (1953–1964 рр.)**
87. Рішення Президії Верховної Ради РРФСР від 5 лютого 1954 р. про передачу Кримської області Українській РСР та про внесення відповідної постанови на затвердження Президії Верховної Ради СРСР.
88. Постанова Ради Міністрів СРСР «Про зміну порядку державного планування та фінансування господарства союзних республік», 4 травня 1955 р.
89. Постанова про відновлення Конституції СРСР 1924 р. про віднесення до відання союзних республік законодавства про їх судову систему, про прийняття цивільного, кримінального та процесуального кодексів, 11 лютого 1957 р.
90. Закон про судову систему УРСР, 30 червня 1960 р.
91. Кримінальний кодекс УРСР від 28 грудня 1960 р.
92. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР від 28 грудня 1960 р.
93. Цивільний кодекс УРСР від 18 липня 1963 р.
94. Цивільний процесуальний кодекс УРСР від 18 липня 1963 р.

Пам'ятки українського права в умовах авторитарної командно-адміністративної системи управління (1964–1986 рр.)

95. Кодекс УРСР про шлюб та сім'ю від 20 червня 1969 р.
96. Земельний кодекс УРСР від 8 липня 1970 р.
97. Виправно-трудоий кодекс УРСР від 23 грудня 1970 р.
98. Кодекс законів про працю УРСР від 10 грудня 1971 р.
99. Водний кодекс УРСР, 9 червня 1972 р.
100. Закон УРСР «Про судоустрій Української РСР» від 5 червня 1981 р. № 2022-X.
101. Житловий кодекс УРСР від 30 червня 1983 р.
102. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X.
103. Цивільний кодекс УРСР від 18 липня 1963 р.
104. Конституція УРСР, 1978 р.

Пам'ятки українського права в період перебудови (1986–1991 рр.)

105. Закон УРСР «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р.
106. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.
107. Земельний кодекс УРСР від 18 грудня 1990 р.
108. Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», 17 квітня 1991 р.
109. Біловезька угода від 8 грудня 1991 р.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 13 (2 год.)

Тема: Держава та право Карпатської України

1. Утворення Карпатської України. Державність Карпатської України.
2. Державотворча діяльність А. Волошина.
3. Конституційні акти за часів відновлення національної української державності на Закарпатті (1938–1939 рр.)

Методичні рекомендації

Практичне заняття присвячено темі «Держава та право Карпатської України». Знайомство з темою слід розпочати з вивчення питання про утворення Карпатської України. Окрему увагу слід приділити питанню про державність Карпатської України. Здобувачі мають проаналізувати державотворчу діяльність А. Воло-

шина. На особливу увагу заслуговує питання про конституційні акти незалежної Карпатської України.

Ключові слова: Карпатська Україна, Підкарпатська Русь, Закарпаття, Чехословаччина.

ВИДАТНІ ДЕРЖАВНІ ДІЯЧІ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Волошин Августин Іванович (1874–1945) — державний діяч, педагог, письменник. Перший і єдиний президент незалежної держави — Карпатської України. Протягом тривалого часу він докладав зусиль до організації української преси в Закарпатті, видавничої справи, розбудови шкільництва.

ПАМ'ЯТКИ ПРАВА ЗА ЧАСІВ ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА ЗАКАРПАТТІ (1938–1939 рр.)

1. Конституційний Закон про автономію Підкарпатської Русі, 22 листопада 1938 р.
2. Розпорядження уряду Карпатської України про вживання офіційної назви «Карпатська Україна», 30 грудня 1938 р.
3. Оголошення Міністерства внутрішніх справ Карпатської України в Хусті про вибор до Першого Сойму Карпатської України, 18 січня 1939 р.
4. Декрет уряду Карпатської України про затвердження провідника та членів проводу Українського національного об'єднання, 23 січня 1939 р.
5. Оголошення краєвої виборчої комісії про результати виборів до Першого Сойму Карпатської України, 12 лютого 1939 р.
6. Конституційний Закон про незалежність Карпатської України, прийнятий Соймом Карпатської України в Хусті, 15 березня 1939 р.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ЗАВДАННЯ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Методичні рекомендації

Самостійна робота здобувачів посідає важливе місце у процесі вивчення матеріалу за дисципліною «Історія держави та права».

Самостійна підготовка здобувача до іспиту передбачає таку роботу:

- по-перше, потрібно прочитати конспект відповідної лекції і матеріал підручника за даною темою;

- по-друге, згідно з тематичним планом, передбаченим у методичних рекомендаціях, слід розпочинати вивчення законодавчого матеріалу та вказаної літератури. Рекомендується мати спеціальний зошит для самостійної роботи. Можна обмежитися короткими помітками, що стосуються поставлених у завданні питань. Іноді корисно скомпонувати рекомендовані статті або параграфи джерела і навіть конспективно сформулювати важливі поняття.

У процесі самостійної підготовки до іспиту здобувачам доводиться аналізувати нормативні акти, робити власні висновки та узагальнення.

Таким чином, до самостійної роботи здобувачів із вивчення дисципліни «Історія держави та права» протягом семестру включаються: обов'язкове знайомство з рекомендованою науковою літературою відповідно до зазначених у програмі тем; внесення до конспекту розгорнутого плану відповіді на поставлені питання до кожного практичного заняття, згідно з програмою курсу; обов'язкове конспектування матеріалів до тем, винесених на самостійний розгляд здобувачів, згідно з тематичним планом дисципліни, ознайомлення з відповідними матеріалами із вивчення історії держави та права, консультації з лектором протягом семестру; пошукова робота з Інтернет-ресурсами; підготовка до складання іспиту.

До теми 1

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ВІЗАНТІЇ

В рамках самостійної роботи пропонується ознайомитися із підручником Л. Войтовича, М. Мельникова, С. Сорочана, І. Линька, А. Домановського «Історія Візантії. Вступ до візантиністики». Підручник висвітлює історію виникнення, розвитку, розквіту і падіння Візантійської імперії, формування візантійської співдружності націй, історію візантійської церкви, культури та мистецтва, економіку, щоденне життя і менталітет візантійців. Окрему увагу приділено зв'язкам Русі та Візантії [Войтович Л., Мельников М., Сорочан С. та ін. *Історія Візантії. Вступ до візантиністики*. Київ: *Апріорі*, 2011. 880 с.]. Вказаний підручник має допомогти здобувачам в рамках самостійної роботи поглибити свої знання з обраної теми. Після ознайомлення із цією книгою здобувачам слід вивчити підручники з історії держави та права зарубіжних країн на тему «Держава та право Візантії». В рамках підготовки до іспиту здобувачі мають опрацювати такі питання: державний лад Візантії; пам'ятки візантійського права.

До теми 2

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ФРАНКСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

В рамках самостійної роботи слід ознайомитися із книгою Умберто Еко «Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани», що охоплює величезний період — від падіння Західної Римської імперії до епохи Ренесансу. Саме в цей період були закладені підвалини латинської культури в культурі тих народів, котрі поступово залюднили імперію. Латинська мова стала базисом для тих мов, якими зараз розмовляє половина світу, а потужний вплив християнства сформував те життя, яке ми сьогодні називаємо європейським. У виданні оглянуто солідний перелік тем: занепад і нове зростання міст, розвиток торгівлі і комерції, медицина й освіта, досягнення науки і техніки, духовні пошуки, посвячення життя, піднесення Римо-Католицької Церкви, література й історіографія, театр і музика та ін. Також воно доповнено багатим ілюстративним матеріалом: всесвітньо відомими шедеврами, першодруками із багатьох музеїв світу та ін. [Еко У. *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани*. Київ: *Фоліо*, 2018. 704 с.]. Вказана книга має допомогти здобувачам у рамках самостійної роботи поглибити свої знання з цієї теми. Після ознайомлення із цією книгою здо-

бувачам слід вивчити підручники з історії держави та права зарубіжних країн на тему «Держава та право Франкського королівства». В рамках підготовки до іспиту здобувачі мають опрацювати такі питання: державний лад Франкського королівства; Салічна правда як пам'ятка права франків.

До теми 3

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

В рамках самостійної роботи пропонується ознайомитися із навчальним посібником Б. Тищика «Польща. Історія державності і права X — початок XXI ст. У цьому посібнику висвітлюються питання з історії виникнення, становлення, розвитку й суті державності та права, суспільно-політичних відносин Польщі відповідно до основних періодів розвитку держави і права в добу Середньовіччя (X–XVII ст.), Нового часу (XVII ст. — 1918 р.) та Новітнього часу (від 1918 р.). Характеризуються основні джерела, галузі та деякі інститути права. Аналізуються важливі державно-правові інститути країни [Тищик Б. *Польща. Історія державності і права X — початок XXI ст.* Київ: Палітурка, 2012. 512 с.]. Вказана книга має допомогти здобувачам в рамках самостійної роботи поглибити свої знання з цієї теми. В рамках підготовки до іспиту здобувачі мають опрацювати такі питання: державний лад Польського королівства; Польська правда як пам'ятка права Польського королівства.

До теми 4

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО МОЛДОВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

В рамках самостійної роботи пропонується ознайомитися із навчальним посібником Т. Орлової «Історія нових незалежних держав», в якому надано матеріал з історії Молдовського князівства. Пропонована книга — перший не тільки в Україні, а й на всьому пострадянському просторі навчальний посібник, у якому розглядається історія нових незалежних держав (колишніх республік СРСР) від зародження протестних настроїв та рухів до сьогодення. На основі аналізу політичних, економічних, соціальних та інших процесів показано провідні тенденції, досягнення і проблеми становлення і розвитку цих країн. Висвітлено роль особистісного фактора в історії нових незалежних держав. Окремо проаналізо-

вано історичну спадщину імперії та Союзу в житті кожної з держав, простежуються спільні риси в їхньому розвитку та причини відмінностей, підсумовано майже 20-річне незалежне існування. [Орлова Т. *Історія нових незалежних держав*. Київ: Знання, 2010. 487 с.] Вказана книга має допомогти здобувачам в рамках самостійної роботи поглибити свої знання з цієї теми. Після ознайомлення із цією книгою здобувачам слід вивчити підручники з історії держави та права зарубіжних країн на тему «Держава та право Молдовського князівства». В рамках підготовки до іспиту здобувачі мають опрацювати такі питання: державний лад Молдовського князівства; Уложення Василя Лупу як пам'ятка права Молдовського князівства.

До теми 5
ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ФРАНЦІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII — ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

В рамках самостійної роботи слід ознайомитися із книгою Ф. Броделя «Ідентичність Франції. Простір та історія». Фернан Бродель (1902–1985) — французький історик, член Французької академії; один з найвидатніших істориків XX сторіччя. Автор праць: «Середземномор'я та середземноморський світ за часів Філіппа II», «Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV–XVIII сторіччя» тощо. На схилі віку великий історик своєю фундаментальною працею «Ідентичність Франції» довіряє нам ключі, аби відчинити ними історію Франції: він спостерігає за нею, зачарований її надзвичайним різноманіттям; аналізує глибокі й мовчазні зрушення, яких зазнає її простір, визначає суть її географічного середовища та розташування на теренах Європи; виявляє чималу вагу її давніх коренів і традицій, які формують її краєвид. Мандрівка багатовіковою історією Франції, аби досягнути розумом її могуть, її виверти, неперемінні й незмінні у сучасній Франції. [Бродель Ф. *Ідентичність Франції. Простір та історія*. Київ: Вид-во Жуванського, 2013. 368 с.] Вказана книга має допомогти здобувачам в рамках самостійної роботи поглибити свої знання з цієї теми. Після ознайомлення із цією книгою здобувачам слід вивчити підручники з історії держави та права зарубіжних країн на тему «Держава та право Франції». В рамках підготовки до іспиту здобувачі мають опрацювати такі питання: Декларація прав людини і громадянина 1789 р.; Конституція Франції 1791 р.; Кодекс Наполеона 1804 р.

До теми 6

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) МОНАРХІЇ (кінець XVIII ст. — початок XX ст.)

В рамках самостійної роботи слід ознайомитися із книгою А. Шарого та Я. Шимова «Коріння та корона. Нариси про Австро-Угорщину: доля імперії». Книга про долю Австро-Угорської імперії, століття тому — другої за площею та третьої за чисельністю населення країни Європи, на території якої тепер розташовано тринадцять незалежних держав. Корону Габсбургів знищила Перша світова війна, але коріння їхньої імперії й досі підживлює центральноевропейський простір. Праця А. Шарого та Я. Шимова стане справжньою знахідкою для поціновувачів історії Центральної Європи. Ще ніколи досі заснований на глибокому знанні фактів аналіз історичних процесів не супроводжувала така захоплююча розповідь про будні та свята дунайської монархії, такі яскраві портрети династії Габсбургів і їхніх підданих, такі живі нариси про поїздки великими й малими габсбурзькими містами: Віднем та Будапештом, Прагою та Львовом, Сараєвом та Трієстом. [*Шарий А., Шимов Я. Коріння та корона. Нариси про Австро-Угорщину: доля імперії. Київ: Вид-во ДІПА, 2018. 496 с.*] Вказана книга має допомогти здобувачам в рамках самостійної роботи поглибити свої знання з цієї теми. Після ознайомлення із цією книгою здобувачам слід вивчити матеріал підручників з історії держави та права зарубіжних країн на тему «Держава та право Австрійської (Австро-Угорської) монархії (кінець XVIII ст. — початок XX ст.)». В рамках підготовки до іспиту здобувачі мають опрацювати такі питання: державно-правові реформи Марії Терезії; державний лад Австро-Угорщини.

До теми 7

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (кінець XX ст.)

В рамках самостійної роботи слід ознайомитися із 2-томним виданням О. Бойченка «30 років незалежності України» [*Бойченко О. 30 років незалежності України. Київ: Фоліо, 2022. Т. 1: До 18 серпня 1991 р. 400 с.; Т. 2: Від 18 серпня 1991 р. до 31 грудня 1991 р. 400 с.*]. Вказана книга має допомогти здобувачам в рамках самостійної роботи поглибити свої знання з цієї теми. Після ознайомлення із цією книгою здобувачам слід вивчити матеріал підручників з історії держави та права України на тему «Держава та право незалежної України». В рамках підготовки до

іспиту здобувачі мають опрацювати такі питання: Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.; Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р.; значення Конституції України 1996 р. в історії української державності; видатні державні діячі незалежної України.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ

Методичні рекомендації

Індивідуальні завдання передбачають підготовку презентації, насамперед комп'ютерної презентації до запланованих тем на практичному занятті.

Презентація (англ. presentation — представлення) — це набір кольорових карток-слайдів спеціального формату до певної теми. На кожному слайді можна розмістити довільну текстову і графічну інформацію. Термін «презентація» (або «слайд-фільм») пов'язаний перш за все з інформаційними та рекламними функціями карток-слайдів, які розраховані на певну категорію глядачів: покупців, замовників, акціонерів, журналістів, читачів тощо. Темі презентації не обмежуються пропозицією товарів і послуг, інформацією про стан справ тощо. В школах та вузах за допомогою презентацій можна створювати і демонструвати навчальні і довідкові слайд-фільми, розповідати про роботу гуртків, клубів, наукових товариств, демонструвати колекції та спортивні досягнення, висловити свою думку щодо вивченої теми.

Створені презентації можуть містити текст, фотознімки, діаграми, малюнки, комп'ютерну анімацію процесів та явищ, звуковий супровід, автофігури, діаграми тощо. У процесі створення презентації потрібно проявити себе як сценарист, режисер, художник і вимогливий глядач.

До теми 1

ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ І МЕТОДОЛОГІЯ КУРСУ «ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА»

Підготовка презентації на питання «Періодизація історії держави та права».

До теми 2

ДЕРЖАВА І ПРАВО ДАВНЬОВАВИЛОНСЬКОГО ЦАРСТВА

Підготовка презентації на питання «Закони царя Хаммурапі».

До теми 3
ДЕРЖАВА І ПРАВО ДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Підготовка презентації на питання «Закони Ману».

До теми 4
ДЕРЖАВА І ПРАВО ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Підготовка презентації на питання «Видатні реформатори Давньої Греції».

До теми 5
ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ВІЗАНТІЇ

Підготовка презентації на питання «Еклога».

До теми 6
АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ ТА МУСУЛЬМАНСЬКЕ ПРАВО

Підготовка презентації на питання «Джерела мусульманського права».

До теми 7
ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ФРАНКСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Підготовка презентації на питання «Салічна правда».

До теми 8
ДЕРЖАВА ТА ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Підготовка презентації на питання «Руська Правда».

До теми 9
ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Підготовка презентації на питання «Статути Великого князівства Литовського».

До теми 10
ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Підготовка презентації на питання «Польська правда».

До теми 11
ДЕРЖАВА ТА ПРАВО МОЛДОВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Підготовка презентації на питання «Уложення Василя Лупу».

До теми 12
ДЕРЖАВА ТА ПРАВО РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Підготовка презентації на питання «Артикули Генріха Валуа».

До теми 13
ДЕРЖАВА ТА ПРАВО АНГЛІЇ (XVII ст.)

Підготовка презентації на питання «Англійська буржуазна революція».

До теми 14
ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ФРАНЦІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII ст. — ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

Підготовка презентації на питання «Кодекс Наполеона 1804».

До теми 15
ДЕРЖАВА ТА ПРАВО США (XVIII—XIX ст.)

Підготовка презентації на питання «Конституція США 1787 р.».

До теми 16
ДЕРЖАВА ТА ПРАВО АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) МОНАРХІЇ
(КІНЕЦЬ XVIII — ПОЧАТОК XX ст.)

Підготовка презентації на питання «Терезіана».

До теми 17
ДЕРЖАВА ТА ПРАВО УКРАЇНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1917—1921 рр.)

Підготовка презентації на питання «Універсали Української Центральної Ради».

До теми 18
ДЕРЖАВА ТА ПРАВО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Підготовка презентації на питання «Конституції радянської України».

До теми 19
ДЕРЖАВА ТА ПРАВО КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Підготовка презентації на питання «Державотворча діяльність А. Волошина».

До теми 20
ДЕРЖАВА ТА ПРАВО НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(кінець ХХ ст.)

Підготовка презентації на питання «Видатні державні діячі незалежної України (кінець ХХ ст.)».

8

ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ

1. Предмет та завдання науки історії держави та права.
2. Методологія науки історії держави та права.
3. Основні напрямки розвитку історико-правової науки.
4. Періодизація історії держави та права.
5. Утворення Вавилонії. Державний лад.
6. Загальна характеристика Законів Хаммурапі, їхня структура.
7. Правове становище населення за Законами Хаммурапі.
8. Договори купівлі-продажу та позики за Законами Хаммурапі.
9. Злочин та покарання за Законами Хаммурапі. Принцип таліону.
10. Шлюбно-сімейне право за Законами Хаммурапі.
11. Історичні умови виникнення рабовласницької держави та права в Індії.
12. Суспільний лад Давньої Індії.
13. Основні джерела для вивчення історії Стародавньої Індії (Веди, Махабхарата, Рамаїяна).
14. Державний лад в імперії Маур'їв.
15. Основні риси права Стародавньої Індії.
16. Загальна характеристика Законів Ману.
17. Регулювання майнових відносин за Законами Ману.
18. Регулювання шлюбно-сімейних відносин за Законами Ману.
19. Злочин та покарання за Законами Ману.
20. Судовий процес за Законами Ману.
21. Утворення Афінської держави.
22. Період військової демократії в Давніх Афінах, реформи Тесея.
23. Реформи Солона.
24. Реформи Клісфена.
25. Реформи Ефіялты і Перікла.

26. Державний лад Афін у V–IV ст. до н. е. (Народні збори, рада п'ятисот та геліея).
27. Основні риси афінського права (право власності, зобов'язальне право, сімейне право, спадкове право, кримінальне право та судочинство).
28. Загальна характеристика Законів Драконта.
29. Утворення Спартанської держави.
30. Суспільний лад Спарти.
31. Державний лад Спарти.
32. Закони Лікурга.
33. Державний лад Візантії.
34. Пам'ятки візантійського права.
35. Державний лад Франкського королівства.
36. Салічна правда як пам'ятка права франків.
37. Виникнення держави в арабів. Об'єднання Аравії.
38. Виникнення ісламу.
39. Суспільний і державний устрій Арабського халіфату.
40. Мусульманське право (шаріат): загальна характеристика.
41. Особливості становлення і розвитку мусульманського права.
42. Джерела мусульманського права.
43. Право власності та зобов'язальне право в Арабському халіфаті.
44. Шлюбно-сімейне і спадкове право в Арабському халіфаті.
45. Кримінальне право та судочинство Арабського халіфату.
46. Теорії про походження державності у східних слов'ян.
47. Утворення Київської Русі та його роль в історії української державності.
48. Державний устрій Київської Русі.
49. Суспільний лад Київської Русі.
50. Внесок Володимира Великого та Ярослава Мудрого у розвиток вітчизняної державності.
51. Триумвірат Ярославичів.
52. Значення Любецького з'їзду 1097 р. в історії української державності.
53. Внесок Володимира Мономаха у відновлення єдності Києво-руської держави.
54. Пам'ятки права за доби Київської Русі.
55. Утворення Великого князівства Литовського. Видатні правителі ВКЛ.

58. Державний лад Великого князівства Литовського.
56. Пам'ятки права Великого князівства Литовського: судєбник Казимира IV, Статути Великого князівства Литовського.
57. Державний лад Польського королівства.
58. Польська правда як пам'ятка права Польського королівства.
59. Державний лад Молдовського князівства.
60. Уложення Василя Лупу як пам'ятка права Молдовського князівства.
61. Утворення Речі Посполитої. Видатні правителі Речі Посполитої.
62. Державний лад Речі Посполитої.
63. Пам'ятки права Речі Посполитої: Генрихові артикули 1573, Конституція Речі Посполитої 1791 р.
64. Революція XVII ст. в Англії: причини, етапи, особливості. «Петиція про право» 1628 р.
65. Проголошення республіки в Англії.
66. Протекторат Олівера Кромвеля. «Знаряддя управління» 1659 р.
67. Реставрація монархії. Habeas corpus act 1679 р.
68. «Славна революція» 1688–1689 рр. Білль про права 1689 р.
69. Утворення США. Декларація незалежності США 1776.
70. Статті Конфедерації.
71. Конституція США 1787 р.
72. Білль про права 1789 р.
73. Громадянська війна в США 1861–1865 рр. 13–15 поправки до Конституції США.
74. Декларація прав людини і громадянина 1789 р.
75. Конституція Франції 1791 р.
76. Кодекс Наполеона 1804 р.
77. Державно-правові реформи Марії Терезії.
78. Державний лад Австро-Угорщини.
79. Державність та право в УНР доби Центральної Ради: загальна характеристика.
80. Державність та право Української Держави: загальна характеристика.
81. Державність та право ЗУНР: загальна характеристика.
82. Історичне значення Акта Злуки (1919 р.) для розвитку української державності.

83. Державність та право УНР за часів Директорії.
84. Становлення радянської влади в Україні. Конституція УСРР 1919 р.
85. Радянська державність в Україні 20–30-х років XX ст.
86. Перша кодифікація радянського права в Україні.
87. Конституція УСРР 1929 р.
88. Конституція УРСР 1937 р.
89. Держава і право України в роки Другої світової війни.
90. Державно-правове будівництво в УРСР у повоєнний період і період «десталінізації».
91. Держава і право радянської України у період «застою».
92. Конституція УРСР 1878 р.
93. Державно-правовий розвиток України в період перебудови.
94. Утворення Карпатської України. Державність Карпатської України.
95. Державотворча діяльність А. Волошина.
96. Конституційні акти незалежної Карпатської України як пам'ятки державотворення.
97. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.
98. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р.
99. Значення Конституції України 1996 р. в історії української державності.
100. Видатні державні діячі незалежної України.

Список основних джерел

1. Бостан Л. Історія держави і права зарубіжних країн / Л. Бостан, С. Бостан. — 2-ге вид., переробл. та допов. — Харків, 2019. — 730 с.
2. Історія держави та права України : підручник / О. М. Головка, В. А. Греченко, О. А. Гавриленко [та ін.] ; за ред. О. М. Бандурки. — Харків : Майдан, 2018. — 640 с.
3. Історія держави і права України : навч. посіб. Ч. 1 / Анжела Миколаївна Середа. — Запоріжжя : Зеленкевич Л. П. ; Суми : Університет. кн., 2018. — 331 с. : іл., схеми, карти.
4. Історія держави і права України : навч. посіб. / Іван Ярославович Терлюк. — Вид. 4-те, зі змін. — Київ : Кондор, 2018. — 770 с.
5. Історія держави і права України : курс лекцій / В. М. Щербатюк (кер. авт. кол.), П. П. Захарченко, О. В. Кузьминець [та ін.] ; за ред. В. М. Щербатюка. — Київ : Фенікс, 2018. — 496 с.
6. Історія держави і права України : підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев [та ін.] ; за ред. В. Д. Гончаренка. — Вид. 2-ге, переробл. і допов. — Харків : Право, 2019. — 552 с.
7. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / Л. С. Протосавицька ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. — Київ : Ямчинський О. В., 2019. — 359 с.
8. Історія держави і права України : навч.-метод. посіб. / А. Є. Шевченко, С. В. Кудін. — Вінниця : Твори, 2020. — 688 с.
9. Історія держави та права України (схеми та таблиці) : навч. посіб. / О. В. Шкуратенко, Д. І. Курас [та ін.]. — Київ : Людмила, 2020. — 170 с.
10. Історія держави і права України : хрестоматія-практикум / М. Ю. Бурдін, Є. С. Логвиненко, І. А. Логвиненко ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. — Харків : Майдан, 2021. — 890 с.
11. Корогод Г. І. Перша Конституція України. Пилип Орлик і його діяльність в еміграції : навч. посіб. / Галина Іванівна Корогод, Вікторія Павлівна Грובה ; Харків. нац. ун-т внутр. справ, Сум. філія. — 2-ге вид., допов. — Суми : Університет. кн., 2018. — 127 с.

12. Олійник В. С. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. С. Олійник, В. М. Пекарчук, С. В. Царюк. — Чернівці : Академія ДПтС, 2018. — 452 с.
13. Ядловська О. С. Практикум з історії держави та права України : навч. посіб. / О. С. Ядловська, І. О. Грицай. — Дніпро : Вид. Біла К. О., 2019. — 588 с.

Список допоміжних джерел

1. Аніщук Н. В. Взаємодія гендерної історії з історією держави і права / Н. В. Аніщук, О. В. Горяга // Юридичний науковий електронний журнал. — 2023. — № 6. — С. 748–750. — URL: http://www.lsej.org.ua/6_2023/178.pdf
2. Аніщук Н. В. Впровадження гендерного підходу в історії держави і права / Н. В. Аніщук, О. В. Горяга // Право та державне управління. — 2023. — № 2. — С. 424–428. — URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2023/61.pdf
3. Аркас М. Історія України-Руси / М. Аркас. — Київ : Наш Формат, 2020. — 436 с.
4. Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій. — Київ, 2019. — 400 с.
5. Борисова О. Історія української державності. У 2 т. Т. 2. 1917–2017 / О. Борисова, А. Клімов. — Київ, 2018. — 464 с.
6. Головченко В. Дипломатична історія України / В. Головченко, В. Матвієнко. — Київ : Ніка-Центра, 2018. — 420 с.
7. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. — Київ, 2019. — 656 с.
8. Дорошенко Д. Короткий курс історії України / Д. Дорошенко. — Київ : Центр навч. літ., 2020. — 234 с.
9. Історія України : підручник (ВНЗ II–IV р. а.) / В. А. Качкан, В. М. Левандовський, О. Б. Величко [та ін.] ; за ред. В. А. Качкана. — 2-ге вид. — Київ, 2018. — 360 с.
10. Палій О. Короткий курс історії України / О. Палій. — Київ, 2023. — 464 с.
11. Семенюк С. Правдива історія України-Руси / С. Семенюк. — Київ, 2021. — 312 с.
12. Тетарчук І. Історія України : для підготовки до іспитів / І. Тетарчук. — Київ : Центр навч. літ., 2020. — 188 с.
13. Федака С. Історія України в датах і подіях / С. Федака. — Київ : Укр. пріоритет, 2018. — 368 с.
14. Хоткевич Г. Історія України. До кінці XVI ст. / Г. Хоткевич. — Київ : Центр навч. літ., 2020. — 229 с.

Список рекомендованих інтернет-ресурсів

1. Бібліотека Верховної Ради України (Національна парламентська бібліотека України ім. Ярослава Мудрого, Київ). — URL: <http://www.rada.kiev.ua/LIBRARY/>
2. Бібліотека Сумського державного університету. — URL: <http://www.edu.ua/pages/library/>
3. Бібліотека Дніпровського державного університету. — URL: <http://comsci.dsu.dp.ua/DSU/libraries/>
4. Вінницька державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва. — URL: <http://www.library.vmnitsa.com/>
5. Інститут історії Національної Академії наук України. — URL: <http://www.history.org.ua>
6. Історія українського козацтва. — URL: <http://www.cossackdom.com>
7. Кіровоградська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. І. Чижевського. — URL: <http://www.library.online.kr.ua/>
8. Музейний простір України. — URL: <http://www.prostir.museum>
9. Наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. — URL: <http://lib-gw.univ.kiev.ua>
10. Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. Івана Франка. — URL: <http://www.franco.lviv.ua/library/>
11. Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія». — URL: <http://www.library.ukma.kiev.ua/>
12. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (Київ). — URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>
13. Національна Парламентська бібліотека України. — URL: <http://www.nplu.kiev.ua/>
14. Публічна бібліотека ім. Лесі Українки (Київ). — URL: <http://www.lucl.lucl.kiev.ua>
15. Український інститут національної пам'яті. — URL: <http://www.memoiry.gov.ua>
16. Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — URL: <http://www.univer.kharkov.ua/>

ЗМІСТ

Передмова.....	3
1. Загальні положення	5
2. Структура навчальної дисципліни	7
3. Тематичний план	8
4. Тематика лекційного курсу	10
5. План практичних занять та методичні рекомендації.....	14
6. Методичні рекомендації та завдання до самостійної роботи.....	49
7. Методичні рекомендації до індивідуальних завдань	55
8. Питання до іспиту	59
9. Список рекомендованих джерел.....	63

Аніщук Н. В.

A676 Історія держави та права : методичні рекомендації для підготовки до практичних занять та самостійної роботи здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, галузі знань 08 «Право», спеціальності 081 «Право» / Н. В. Аніщук, О. В. Горяга. — Одеса : Юридична література, 2024. — 68 с. — (Серія «Навчально-методичні посібники»).

Методичні рекомендації з дисципліни «Історія держави та права» за освітньо-професійною програмою «Захист прав людини» для підготовки здобувачів вищої освіти ступеня бакалавр на факультеті адвокатури та антикорупційної діяльності у Національному університеті «Одеська юридична академія» в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». До методичних рекомендацій увійшли тематичний план навчального курсу «Історія держави та права», який включає теми, що розглядаються на лекціях і практичних заняттях, а також теми, що передбачені в рамках самостійної роботи для підготовки до іспиту. Методичні рекомендації мають допомогти здобувачам належним чином засвоїти матеріал з дисципліни «Історія держави та права».

УДК 34:94(100)(072)

Навчальне видання

Серія:
Навчально-методичні посібники

АНІЩУК Ніна Володимирівна
ГОРЯГА Оксана Вікторівна

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Методичні рекомендації
для підготовки до практичних занять та самостійної роботи
здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти,
галузі знань 08 «Право», спеціальності 081 «Право»

Надруковано в авторській редакції
Технічний редактор *Т. В. Іванова*

Формат 60 × 84 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 3,95.
Тираж 25 прим. Зам. № 11.

Видавництво і друкарня «Юридична література»
65009, м. Одеса, вул. Академічна, 7. Тел. 777-48-79
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4284
від 23.03.2012 р.